

EHL-İ HADİS FIKHİNİN TEDVİNİ: TİRMİZİ’NİN CÂMİ’İNDE FIKHÜ’L-HADİS VE FAKİH MUHADDİSLER TABAKÂTI*

Oğuzhan YILDIZ**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 24 Eylül 2018, **Kabul Tarihi:** 26 Aralık 2018, **Yayın Tarihi:** 31 Aralık 2018, **Atıf:** Yıldız, Oğuzhan. “Ehl-İ Hadis Fikhının Tedvini: Tirmizî’nin Câmî’inde Fikhü’l-Hadis Ve Fakih Muhaddisler Tabakâti”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/3 (Aralık 2018): 99-136.

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 24 September 2018, **Accepted:** 26 December 2018, **Published:** 31 December 2018, **Cite as:** Yıldız, Oğuzhan. “Codification of the Fiqh of the *Ahl al-Ḥadīth*: Fiqh al-Ḥadīth and the Register of Faqīh Ḥadīth Scholars in Tirmidhī’s *Jāmi*”. *Journal of Academic Research In Religious Sciences* 18/3 (December 2018): 99-136.

Öz

Tirmizî’nin *Câmi*’inin özelliği olarak belirlenebilecek ilk etken, eserin mahza hadis rivâyeti için telif edilmemesidir. Eserde hadis rivâyetleriyle mündemiç olarak özellikle hadislerin fikhının da işlenmesi, söz konusu eserin bariz bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Müellifin hadislerin fikhını işlemesi iki yolla olmaktadır. Bu yollardan birincisinde bizzat kendisi hadis rivâyetlerinden yola çıkarak fikhî istinbâtlarda ve tercihlerde bulunmaktadır. Onun bu süreçte takip ettiği usûl, ehl-i hadisin hüküm istinbât usûlü, teknik tabiriyle fikhü’l-hadis disiplini. Bu disiplinde, tek bir tarikten gelse bile isnad, metni ve varsa illetleriyle beraber

* Bu makale, 21.12.2017 tarihinde tamamladığımız “*Tirmizî’nin Câmî’inde Fikhü’l-hadis ve Fakih Muhaddisler*” başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır /This article is extracted from my master thesis entitled “*Fiqh Al-Ḥadīth And The Faqīh-Muhaddith In Tirmidhī’s Jāmi*” (Istanbul University, Istanbul/Turkey, 2017).

** Arş. Gör., Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı / Kocaeli University, Faculty of Theology, Department of Hadith, Kocaeli, Turkey, oguzhanyildiz150@gmail.com, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0003-2068-7818>

hadis rivâyeti bir bütün olarak ele alınmakta ve sıhhati tespit edildikten sonra naklî veya akli başka bir delile arz edilmemektedir. Tirmizî'nin hadislerin fikhini işleminin ikinci yolu ise bir kısım âlimlerin görüşlerini nakletmek suretiyledir. Onun seçtiği bu âlimler de ehl-i hadise mensup olup fikhü'l-hadis disiplinine göre fikhî istinbâtlarda bulunan isimlerdir. Bu isimlerin bir araya getirilmesi ile ehl-i hadis fakihlerin; diğer tabirle fakih muhaddislerin tabakâtı elde edilebilmektedir. Nitekim Tirmizî'nin atıfta bulunduğu isimlerden elde edilen tabakalar arasında kuvvetli bir hoca talebe ilişkisi görülmekte ayrıca Tirmizî öncesi ve sonrasında yapılan tabakalandırmalarla mukayese edildiğinde büyük bir uyumdan söz edilebilmektedir. Bu durumlardan hareketle Tirmizî'nin hicrî üçüncü asırda ehl-i hadis fikhini tedvin ettiği de ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Fikhü'l-hadis, Tirmizî, Câmî', Ehl-i Hadis.

Codification of the Fiqh of the *Ahl al-Ḥadīth*: Fiqh al-Ḥadīth and the Register of Faqīh Ḥadīth Scholars in Tirmidhī's *Jāmi`*

Abstract

100 | db

One of the foremost features that can be pointed out in Tirmidhī's *Jāmi`* is the work not having been authored for the sole purpose of narrating ḥadīth. The work's implicit treatment of fiqh alongside the ḥadīth narrations is a glaring feature of the work in question. The author's treatment of the fiqh of ḥadīths is undertaken in two ways. In the first approach, he himself, based on the ḥadīth narrations, is found making fiqhī deductions and preferences. The methodology he followed in this process was that of the *Ahl al-Ḥadīth*'s method of deductive-based ruling, which in technical terms is the discipline of fiqh al-ḥadīth. In this field of study, the ḥadīth, the text (*matn*) and, if present, the underlying cause (*'illah*), are considered as a whole – even if it comes from a single chain of transmission (*isnād*) – and after the strength of the ḥadīth has been determined, it is not presented with any other evidence of any kind whether rational (*aqli*) or textual/traditional (*naqli*). As for his second approach in his treatment of the fiqh of ḥadīths, Tirmidhī narrates the opinions of particular scholars. The scholars which he had chosen are those who belong to the *Ahl al-Ḥadīth* whose names are found to have made fiqhī deductions based on the discipline of fiqh al-ḥadīth. With the names of these people being brought together, we can derive the register of the Faqīhs of the *Ahl al-Ḥadīth*, i.e. the Faqīh Ḥadīth scholars. Indeed, a strong student-teacher relationship can be discerned among those whom Tirmidhī cites, and, moreover, we may notice a great deal of coherence between the names when compared with the registers compiled before and after Tirmidhī. In this case, it can be maintained that Tirmidhī had codified the fiqh of the *Ahl al-Ḥadīth* in the third-century Hegira.

Keywords: Ḥadīth, Fiqh al-ḥadīth, Tirmidhī, *Jāmi`*, *Ahl al-Ḥadīth*.

Giriş

İslam ilim geleneğinde, usûl farklılığından kaynaklanan sebeplerden dolayı birçok fikrî çatışma cereyan etmiştir. Bu fikrî çatışmalardan bir kısmı da ehl-i hadis ile ehl-i re'y arasında yaşanmış ve bu ekollerin her türlü ilmî faaliyetini de etkilemiştir. Özellikle ehl-i hadisin telif ettiği hadis edebiyatı ürünlerinin önemli bir kısmı, hadis rivâyetinin yanı sıra muarız oldukları fikhî, kelamî veya tasavvufî anlayışlara reaksiyoner bir tavırla cevap verme amacı güdülecek kaleme alınmıştır. Hicrî III. asırda en olgun örnekleri görülen musannef, câmi' ve sünen türü eserler, bu faaliyetin neticesi olan en bariz örneklerdir.¹

Hicrî III. asırda, Ebu İsa et-Tirmizî (ö. 279/892) tarafından telif edilen *el-Câmiu'l-muhtasar mine's-sünen an Rasulillah sallallahu aleyhi ve sellem ve ma'rifetü's-sahih ve'l-ma'lûl ve mâ aleyhi'l-amel* isimli eserin adı ve tasnif yöntemi incelendiğinde, onun da bu türden bir eser olduğu ve mahza hadis rivâyeti için kaleme alınmadığı sarîh bir şekilde görülmektedir. İlk olarak belirtmek gerekir ki Tirmizî, *Câmi'*inde ehl-i ilmin istidlal ettiği hadisleri toplamayı şart koşmuştur.² Bu şartının bir semeresi olsa gerek, eserinde hadis rivâyetinin yanı sıra iki amacı daha gerçekleştirmek istemektedir. Bu amaçlardan biri her bir hadisin peşinden isnadı, râvîleri, illetleri ve sıhhat durumu ile alakalı değerlendirmeler yaparak hadisi, san'atü'l-hadis³ açısından incelemektir. Diğer amacı ise ele alınan hadislerle amel etmeye yönelik açıklamalar yapmaktır. *Câmi'*, müellifin amaçlarından biri olan san'atü'l-hadis açısından birçok çalışmaya konu olmuştur.⁴ Ancak ikinci amaç olan hadislerle amel etmeye yönelik açıklamaları pek fazla ilgi görmemiştir.

Tirmizî'nin hadislerle amele yönelik açıklamaları iki açıdan incelenebilir. Birincisi, Tirmizî hadislerin ardından hadisten istinbât

¹ Konu hakkında geniş bilgi için bk. Ömer Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 2. Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 78 vd.

² Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, "İlel", Thk. Muhammed Fuad Abdülbakî, İbrahim Utve Avd, Ahmed Muhammed Şakir (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 5: 736.

³ San'atü'l-hadis; rivâyetlerin hıfzı, nakli, râvîlerin tenkidi ve tariklerin cem'i gibi hususları barındıran bütüncül ve pratiğe dönük bir kavramdır. Bk. Fahrettin Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fikhü'l-hadis* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016), 76.

⁴ Mesela Adâb Mahmud el-Hamş'in, *el-İmamü't-Tirmizî ve menhecühü fî kitabihî'l-Câmi'* (Amman: Darü'l-feth li't-tedrisat ve'n-neşr, 2003) isimli eseri ile Nureddin İtr'in *el-İmâmü't-Tirmizî ve'l-müvâzenetü beyne Câmi'ihî ve beyne's-Sahihayn* (Beirut: Müessesetü'r-rişale, 1988) isimli eseri bu konularda kâfi derecede bilgi vermektedir.

etme, hadisi doğru anlama ve yorumlama ile ilgili hem kendi değerlendirmeleri hem de başka âlimlerden nakillerle açıklamalar yapmaktadır. Onun bu açıklamaları incelenerek Tirmizî'nin istinbât usûlü hakkında bilgi edinilebilir.

Öte yandan Tirmizî, hadislerin peşinden ilgili hadisle kimlerin amel ettiğini ve kimlerin amel etmediğini, söz konusu âlimlerin isimlerini vererek belirtmektedir. O, fakihlerden Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Abdullah b. Mübârek, Şâfiî, Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye'nin hadislerle amel etme durumlarını özellikle nakledeceğini bildirmektedir.⁵ Ancak bunların dışında, Tirmizî'nin yaptığı açıklamalarda rastlanan başka isimler de vardır. Bu isimler sahabe tabakasından tebeü't-tabiîn sonrasına kadar uzun bir dönemi kapsamaktadır. İşte hadislerle amele yönelik olarak incelenecek ikinci kısım bu isimlerdir. Nitekim bu isimler tabaka esasına göre tasnif edildiğinde Tirmizî'nin *Câmi'*inden bir fukahâ tabakâtı elde edilebilir.

102 | db

Bu çalışmada öncelikle Tirmizî'nin istinbât usûlü ardından ise onun amele yönelik olarak isimlerine atıfta bulunduğu âlimlerden oluşan tabakât listesinin, başka âlimlerin yaptığı listelere göre ne ifade ettiği ve Tirmizî'nin görüşlerini naklettiği âlimlerin ilmî hüviyetleri incelenecektir. Bu inceleme sonucunda görüşlerini aktardığı âlimleri seçerken belirli bir kıstasa göre hareket edip etmediği konusu da değerlendirilecektir.

Konuların işlenmesi sırasında eserin hacminden dolayı bazı sınırlandırmalara gitmek zorunda kalınmıştır. Bu bağlamda eserin tamamını temsil edebilecek mahiyette olan, "İbâdât" bölümleri olarak bilinen, "Tahâret, Salât, Zekât, Sıyâm, Hac ve Cenâiz" kısımları örnek olarak seçilmiştir. Ancak bu çerçevede yeterli veri elde edilemez ise kitabın tamamında *el-Mektebetü's-şâmile* programı yardımıyla tarama yapılmıştır. Çalışma makale formatında ele alındığı için bir konu hakkında karakteristik özelliği bulunan bir ya da birkaç örnek vermekle yetinilmiş diğer örneklerle ise dipnotlarda işaret edilmiştir.

I. Tirmizî'nin Hüküm İstinbât Usûlü

Tirmizî'nin her bir hadisin peşinden ilk olarak ilgili hadisin sıhat durumu ile alakalı değerlendirmeler yaptığı, sonrasında bu de-

⁵ Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, "İlel", 5: 736.

ğerlendirmeler üzerinden konu hakkında fikhî bir hükme varmaya çalıştığı görülmektedir. Bir hadisle amel hususunda yapılan sıhhat değerlendirmesi, aynı zamanda Tirmizî'nin tercihlerini belirleyen ilk unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada doğrudan Tirmizî'nin tercihini gösteren şu örnek zikredilebilir: Abdest esnasında baş meshedilirken (kaplama mesh) önden arkaya ve arkadan öne doğru meshedilmesi şeklinde farklı hükümlere götüren iki hadis nakledilmiştir.⁶ Tirmizî burada başın önden arkaya doğru meshedilmesi hükmünü içeren Abdullah b. Zeyd hadisinin diğer hükme götüren Muavviz b. Afrâ hadisinden daha sahih (esah) ve isnadının daha iyi (ecved) olduğunu ifade etmiş ve Abdullah b. Zeyd'in hadisini tercih etmiştir.⁷

Genel olarak, ehl-i hadis sayılan âlimlerin de benzer bir tavra sahip olduğu yine Tirmizî'nin *Câmi'*inden saptanabilmektedir. Söz gelimi bir babda kişinin eşini öpmesinden dolayı abdestin gerekmediği hükmüne götüreceği bir hadis nakledilmiştir. Ancak Tirmizî, bu hadisle ehl-i Kûfe ile Süfyân es-Sevrî'nin amel ettiğini, "ashabımız" dediği Mâlik b. Enes, Evzâî, Şâfiî, Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye'nin ise söz konusu hadisin isnadı delile elverişli olmadığı için amel etmediğini nakletmiştir. Hadisin isnadı hakkında Yahya b. Said el-Kattân'ın "هو شبه لا شيء"/güvenilir olmayan, zayıf⁸ hükmünü verdiği, Buhârî'nin ise isnadda bulunan Habib b. Ebû Sâbit'in Urve'den semâi bulunmaması nedeniyle rivâyeti zayıf saydığı bilgilerini aktarmıştır. Ardından ise Tirmizî, bu babda Hz. Peygamber'den hiçbir sahih rivâyetin vârid olmadığını belirtmiştir.⁹ Bu örnekte görüldüğü üzere Tirmizî, ehl-i hadis sayılan âlimleri "ashabımız"¹⁰ ifadesi ile nitelemiş ve onların tavrına benzer şekilde hadisin isnadında var olan problemlerden dolayı hadisle amel etmemiştir. Bu durumdan yola çıkarak ehl-i hadisin, usûllerinin bir gereği olarak bir konuda hadis vârid olduğunda onunla amel etmek için öncelikle

⁶ Tirmizî, "Tahâret", 24-25.

⁷ Benzer örnekler için bk. Tirmizî, "Tahâret", 87; "Tahâret", 65.

⁸ Söz konusu tabirin anlamına dair bk. Ahmet Yücel, *Hadis İliminde Tenkit Terimleri*, 2. Baskı (İstanbul: İFAV Yay., 2015), 92-99.

⁹ Tirmizî, "Tahâret", 63.

¹⁰ Tirmizî'nin "ashabımız" atıfları hakkında geniş bilgi için bk. Oğuzhan Yıldız, *Tirmizî'nin Câmi'inde Fikhü'l-hadis ve Fakih Muhaddisler* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017), 71 vd.

sıhhat durumunu gözden geçirdiğini ve buna göre amel ettiğini söyleyebiliriz.¹¹

Zikredilen durumun aksine Tirmizî'nin, sahih hadisin vârid olduğu bir konuda, bu hadisle amel etmeyen şahıs ya da gruplara karşı sert bir tutum içinde olduğu görülmektedir. Mesela Rasulullah'ın istiska (yağmur duası) namazı kıldığına ve elbisesini ters çevirdiğine dair sahih rivâyetlerin var olmasına rağmen Ebû Hanife'nin "istiska namazı kılınmaz, elbise de ters çevrilmez." şeklindeki görüşüne Tirmizî, "خالف السنة/Sünnete muhalefet etti." cümleleri ile tepki göstermiştir.¹² Sahih bir rivâyetle amel etmemek Tirmizî ve benzeri ehl-i hadis ulemâsına göre sünnete muhalefet olarak görülmüş ve tepki gösterilmiştir. Esasen bu konunun ehl-i hadis ile ehl-i re'y arasındaki fikrî çatışmaların merkezini teşkil ettiği bilinmektedir.¹³

İncelenen bu örneklerden ve Tirmizî'nin tavırlarından hareketle özelde onun genelde ise ehl-i hadis bir hadisle amel ederken metni ve varsa illetleriyle birlikte hadis rivâyetini bir bütün olarak ele aldığı, sıhhati tespit edildikten sonra naklî veya aklî olsun başka bir delile arz etmediği söylenebilir. Yukarıda ifade edildiği gibi en sahih olan hadise göre amel edilmiş, bir konuda hadis var olduğunda söz konusu hadise rağmen re'y ile hareket edilmemiştir.

Tirmizî'nin söz konusu tavırları İslam düşünce ekolleri ile mukayese edildiğinde ehl-i hadis tavrıyla örtüşmektedir. Dolayısıyla onun ehl-i hadis hüküm istinbât usûlü olarak bilinen fikhü'l-hadis disiplinine göre hareket ettiği söylenebilir. Zira fikhü'l-hadis, "ehl-i hadis hüküm istinbât usûlü olup tek bir tarikten gelse bile isnadı, metni ve varsa illetleriyle birlikte hadis rivâyetinin bir bütün olarak ele alındığı, sıhhati tespit edildikten sonra naklî veya aklî başka delile arz edilmediği bir metodolojidir."¹⁴ Fikhü'l-hadis, ehl-i re'yin metin ve muhteva üzerinden bir anlama yöntemi geliştirerek¹⁵, re'y ve kıyası dikkate alarak hadisleri değerlendiren "re'y" merkezli fıkıh

¹¹ Benzer örnekler için bk. Tirmizî, "Tahâret", 61-62; "Salât", 360.

¹² Tirmizî, "Salât", 395.

¹³ Benzer örnekler için bk. Tirmizî, "Salât", 367, 395; "Hac", 67.

¹⁴ Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fikhü'l-hadis*, 12. Muhammed Halef Selâme ve Hamza el-Melibârî'nin de fikhü'l-hadisi bu şekilde ele aldığını belirtmektedir. Bk. 90. Fikhü'l-hadis hakkında daha geniş çerçevede de tanımlamalar yapılmıştır. Ancak biz, bu çalışmada tercih ettiğimiz tanımları vermekle yetindik. Geniş bilgi için bk. Oğuzhan Yıldız, *Tirmizî'nin Câmi'inde Fikhü'l-hadis ve Fakih Muhaddisler*, 5 vd.

¹⁵ Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fikhü'l-hadis*, 83.

anlayışına karşı ehl-i hadisin bir hadis metninin en sahih, en noksatsız hali ve mümkünse en âlî isnadlı olanına ulaşip onunla amel etmek üzerine kurulu¹⁶ yani “hadis” merkezli bir fıkıh tesis etme gayretidir. Fıkhü'l-hadise metinle alakalı ilimlerin yanı sıra çoğu müellifin göz ardı ettiği, isnad ve ilel değerlendirmelerinin de dâhil olduğu vurgulanmakta ve ehl-i hadis âlimlerin fıkhü'l-hadisi, nesh gibi hadisle amele dair meselelerle beraber rivâyetin tariklerini cem ederek, isnadı ve metniyle bir bütün olarak ele aldığı, anlama faaliyetlerine râvîlerin ve rivâyet lafızlarının dâhil olduğu çok daha geniş bir perspektifte icra ettikleri belirtilmektedir.¹⁷

Konunun başından beri bahsedildiği gibi Tirmizî bir hadisi hem isnad ve ilel değerlendirmeleri hem de örneklerde görüldüğü üzere amel yönünden ele almakta ve sıhhatini tespit ettikten sonra başka bir delile arz etmeden onunla amel etmekte dolayısıyla “hadis” merkezli bir fıkıh faaliyeti yürütmektedir. Bütün bunlardan hareketle Tirmizî'nin ehl-i hadisin hüküm istinbât usûlü olan fıkhü'l-hadis disiplinine göre hükümlere vardığı söylenebilir.

Tirmizî'nin hadisler üzerinden fıkhî faaliyet yürütürken hadislerin doğru anlaşılması ve doğru istinbâta bulunulabilmesi için günümüzde ulûmü'l-hadis/hadis ilimleri olarak adlandırılan garîbü'l-hadis ve muhtelifü'l-hadis gibi ilimlerden faydalandığı görülür.

Tirmizî'nin, Hz. Peygamber'in namazda “ihtisar”dan nehyettiğini bildiren bir hadisten¹⁸ sonra ihtisarı “ أن يضع الرجل يده على الإختصار: أن يضع الرجل يده على الصلاة/Kişinin namazda elini belleri üzerine koymasıdır.” şeklinde beyan etmesi onun garîbü'l-hadis açıklamasına dair bir örnek olarak verilebilir.¹⁹

Tirmizî, ulemâyı farklı fıkhî hüküm vermeye götüren mütenâkız hadisleri aktarırken, hadisler arasındaki problemleri çözmeye de çalışmaktadır. Tirmizî'nin hadisler arasındaki tenâkuzu giderme yollarından cem-telif, ve nesh yollarını takip ettiği söylenebilir.

¹⁶ Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fıkhü'l-hadis*, 83.

¹⁷ Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fıkhü'l-hadis*, 84; Chamntı (Hamdi) Tslıgkır (Çilingir), *Hadis Rivâyetinde Fakih Râvînin Rolü*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008), 67.

¹⁸ Tirmizî, “Salât”, 281.

¹⁹ Diğer örnekler için bk. Tirmizî, “Tahâret”, 89; “Salât”, 246, 354; “Savm”, 32; “Hac”, 53, 81.

Şahitlik hususunda nakledilen şu iki hadis Tirmizî'nin söz konusu hadisleri nasıl cem ettiğine güzel bir örnektir: Hz. Peygamber'den "Size şahitlerin en hayırlısını haber vereyim mi: Kendisine sorulmadan gelip şahitlik yapandır."²⁰ ve "... Sonra bir kavim gelir ki çokça yiyip içer ve şişmanlığı sever²¹ kendisine sorulmadan şahitlik yapar."²² şeklinde iki rivâyet gelmiştir. Burada geçen iki hadis arasında zahiri bir teâruzun olduğu açıktır. Tirmizî iki hadis arasındaki çelişkiyi giderme adına "Bu hadisin manası şudur: İkinci hadiste bahsedilen yalancı şahitliktir. Zira aynı hadisin Ömer b. Hat-tab'dan gelen rivâyetinde "... Yalancılık yayılır hatta kişi şahit olmadığı bir olaya şahitlik eder." ifadeleri yer almaktadır. Bu rivâyet-te geçen "yalancılık yayılır." kaydından hareketle ikinci hadiste yalancı şahitliğin kastedildiği ortaya çıkmış olmaktadır.

Tirmizî'nin bazı fiillerden nehyeden bab başlıklarından sonra aynı konuda ruhsat olduğuna yönelik bab başlığı açtığı ve burada ilgili hadislere yer verdiği görülmektedir. Onun peşpeşe getirdiği söz konusu bablarda iki grup hadisin mütenâkız olduğunu değil, birinci fiili asıl ikinciye ise istisna olarak düşündüğü görülmektedir. Yani Hz. Peygamber'in birinci fiili asıldır, ikinci fiili ise onun bazı sebeplerden dolayı asıl fiilinin dışına çıktığını göstermektedir. Rasulullah'ın oturarak ve ayakta bevl ettiğine dair rivayet edilen hadisler burada örnek olarak zikredilebilir. Tirmizî önce bu fiilden nehye dair hadisleri bir babda nakledip, peşine de bu fiile ruhsat veren hadisleri eklemiştir.²³ Böylece iki hadisin birbirinin muârızı olmadığı Hz. Peygamber'in genelde oturarak ancak ihtiyaca binâen bazen de ayakta bevl ettiği ifade edilmiş olmaktadır.²⁴

Çelişkili görülen hadisleri çözüme kavuşturmada başvurulan ikinci yöntem malum olduğu üzere nesh ihtimalidir. Tirmizî nesh olayının vâki olduğuna inandığı yerlerde bunu belirtmektedir. Söz gelimi Kitabü't-tahâret'in 80. babı "Kadın ve erkeğin cinsel organlarının birleşmesi ile guslün gerekmesi" ile ilgilidir. Bu babda söz konusu durumda guslün gerekeceği, ayrıca eşlerden bir inzâlin ge-

²⁰ Tirmizî, "Şehâdât", 1.

²¹ Hadisin metninde geçen "يَتَشَمَّنُونَ" kelimesinin açıklaması mahiyetinde "kendilerinde olmayan şeylerle büyükmek" gibi cümleler de yer almaktadır. Biz burada söz konusu anlamlardan çokça yiyip içmeyi tercih ettik. Bk. Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-Ahvezî* (Kahire: Darü'l-hadis, 2001), 6: 173.

²² Tirmizî, "Şehâdât", 4.

²³ Tirmizî, "Tahâret", 8-9.

²⁴ Benzer örnekler için bk. Tirmizî, "Tahâret", 6-7; "Salât", 125-126; "Savm", 60-61.

rekmediğine dair hadisler nakledilmiştir. Bir sonraki babda ise guslün ancak inzâl sonucu gerektiğine dair rivâyetler vârid olmuştur. Tirmizî söz konusu rivâyetlerden hareketle ikinci durumun mensuh olduğunu ifade etmektedir.²⁵

Tirmizî'nin hadislerin metni ile alakalı yaptığı bu açıklamalar da fikhü'l-hadis disiplininin bir parçası olarak görülmektedir. Metni anlamaya yönelik hadis disiplinleri²⁶ olarak adlandırılan garîbü'l-hadis, muhtelifü'l-hadis, esbâbü vurûdî'l-hadis ve nâsihu'l-hadis ve mensûhuhû gibi ilimler fikhü'l-hadiste ya da diğer bir ifadeyle hadis merkezli fıkıh anlayışında bir hadisle istidlal edilirken başvurulması gereken ilimler olarak düşünölmelidir. Bir bakıma bu ilimler fikhü'l-hadisın birer fer'î durumundadırlar. Söz konusu ilimlerde eser telifinin ehl-i hadis tarafından ehl-i re'ye bir tepki olarak başladığı düşünöldüğünde²⁷ fikhü'l-hadisle ilişkileri daha da belirginleşmektedir. Zira ehl-i hadis, muarızları tarafından hadislerin metnini anlamamak ve çelişkili hadisler nakletmekle, hülâsa hadislerin fikhını bilmemekle tenkit edilmiştir. Ehl-i hadis ise yer yer değinildiği gibi fikhü'l-hadisın kapsamına giren bu türden faaliyetlerle hadislerin fikhını da bildiğini ispat etmeye ve hadis merkezli bir fıkıh oluşturmaya çalışmıştır. Netice olarak Tirmizî'nin bütün bu faaliyetleri de fikhü'l-hadis merkezli fıkıh anlayışı oluşturma çabasının bir sonucu olarak okunmalıdır.

db | 107

Tirmizî'nin, ulemâ bir meselede iki ayrı görüşe sahip olduklarında bazen başka hadis rivâyetlerine başvurarak iki görüşten birini nefyedip diğerini tercih ettiği görölmektedir. Söz gelimi İbnü'l-Mübârek, Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye, ilgili hadislerin gereğince öğle namazının sıcakta tehir edilmesi görüşündedirler.²⁸ Fakat İmam Şâfiî bu hükme mescide gelecek kişilerin evlerinin uzak olması şartını da koymuştur. Ancak Tirmizî devamında, Bilal-i Habeşî'nin bir seferde iken öğle ezanı okuduğunu fakat Rasulullah'ın ona namazı biraz geciktirmesini söylediğini nakletmektedir. Dolayısıyla namazı ertelemek için mescide uzaklık şartı gerekmemektedir. Bu örnekte göröldüğü üzere Tirmizî, başka bir hadisi kullanarak

²⁵ Tirmizî, "Tahâret", 59.

²⁶ Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, 5. Baskı (Ankara: Otto Yayınları, 2014), 134.

²⁷ Abdölmecid Mahmud Abdölmecid, *el-İtticâhâtü'l-fikhiyye inde ashâbi'l-hadis* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1979), 119.

²⁸ Tirmizî, "Salât", 119.

İmam Şâfiî'nin görüşünün isabetli olmadığını ifade etmiş ve bu şekilde istinbatta bulunmuştur. Aklî çıkarımlarla hareket etmemiştir. Bu durum da onun fikhü'l-hadis disiplinine göre hareket ettiğini göstermektedir.²⁹

Tirmizî'nin yukarıda yer yer değinildiği gibi ehl-i rey karşıtlığının yanı sıra sıfatlar meselesinde tevilci davrananlara karşı tavrı da *Câmi'*deki bazı açıklamalarında görülebilmektedir. Mesela onun sıfatlarla alakalı açıklamalarına "Zekâtın fazileti" babındaki ilgili hadisten sonraki ifadeleri misal verilebilir.³⁰ Söz konusu rivâyette Allah Teâlâ'nın zekâtları kabul edip sağ ile aldığı ve kişinin tayını yetiştirdiği gibi onu büyüttüğü hatta bir lokmanın Uhud kadar olduğu ifade edilmektedir. Tirmizî rivâyetin peşinden "Bu rivâyetler sabittir, bunlara iman edilir. Allah Teâlâ'nın eli vardır diye düşünülmez ve bu konuda "nasıl" sorusu sorulmaz. Ehl-i sünnet ve'l-cemaatin görüşü bu yöndedir. Cehmiyye ise bu rivâyetleri teville gitmek suretiyle reddetmiştir." şeklinde açıklamalarda bulunmaktadır.³¹

108 | db

Tirmizî'nin burada zikredilen örnekte karakteristik olarak belli olan sıfatlarla ilgili hadislerde tevil karşıtı tutumu bir yandan onun ehl-i hadis yönüne diğer yandan da hem fikhî hem de itikadî konularda hadis merkezli olarak bir düşünce sistemine sahip olduğuna işaret etmektedir.³² Zira özellikle Hâkim'e göre ehl-i hadis terminolojisindeki fıkıh kavramı ya da diğer bir ifadeyle fikhü'l-hadis, itikadî konuları da kapsamaktadır.³³ Bu husus kabul edildiğinde Tirmizî'nin sıfatlarla alakalı yaptığı açıklama ve bu konudaki tavrı da onun fikhü'l-hadis uygulaması olarak kabul edilebilir.

II. *Câmi'*de Fakih Muhaddisler Tabakâtı

Tirmizî'nin, eserinde ehl-i ilmin delil olarak kullandığı hadisleri bir araya getirdiği daha önce belirtilmişti. Ancak o sadece bu hadisleri toplamakla kalmamış söz konusu hadislerin fikhına dair âlimlerden nakillerde bulunmuş ve bu hadislerle fakihlerin amel etme durumlarına da açıklamalarında yer vermiştir.

²⁹ Benzer örnekler için bk. Tirmizî, "Büyu", 26; "Salât", 344-376.

³⁰ Tirmizî, "Zekât", 28.

³¹ Benzer örnekler için bk. Tirmizî, "Sıfetü'l-kıyâme", 1.

³² Ehl-i hadisin söz konusu ayet ve hadislerdeki genel tavrının bu yönde olduğu hususunda bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Kelâm" *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 196-203.

³³ Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fikhü'l-hadis*, 70.

Tirmizî'nin fakihlerin bir konu hakkındaki görüşlerini nasıl incelediği ile alakalı olarak şu örnekler nakledilebilir:

Tirmizî, müslüman olmayan köleler için fitır sadakasının verilmesiyle alakalı rivâyetleri naklettikten sonra ulema arasındaki ihtilafın sebebine değinmektedir. Bu bağlamda o İbn Ömer-Nâfi' kanalıyla gelen rivâyetin farklı tariklerinin sonundaki "من المسلمين" ziyadesinin fakihlerin verdiği hükümlere yansımaya dikkat çekmiş ve bu ziyadenin farklı hükümler vermede etkili olduğunu ifade etmiştir.³⁴

Hükümlerde vâki olan nesh olaylarının da nakledildiği görülmektedir. Mesela cenazenin geçişi esnasında veya kabre konulana kadar oturulmaması ile alakalı hadislerin mensuh olduğu, "قام رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم قعد" hadisinin bu hükmü nesh ettiği İmam Şâfiî'den nakledilmiştir.³⁵

Tirmizî'nin rivâyet edilen bir hadisle fakihlerin amel etme durumlarını nasıl naklettiğini göstermek için şu örneğin zikredilmesinde fayda görülmektedir:

db | 109

حدثنا أبو حفص عمرو بن علي الفلاس حدثنا يزيد بن زريع حدثنا سعيد عن قتادة عن عزرة عن سعيد بن عبد الرحمن بن أبري عن أبيه عن عمار بن ياسر: أن النبي صلى الله عليه وسلم أمره بالتيمم للوجه والكفين. وهو قول غير واحد من أهل العلم من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم منهم علي و عمار و ابن عباس وغير واحد من التابعين منهم الشعبي و عطاء و مكحول قالوا التيمم ضربة للوجه والكفين وبه يقول أحمد و إسحق وقال بعض أهل العلم منهم ابن عمر و جابر و إبراهيم و الحسن قالوا التيمم ضربة للوجه وضربة لليدين إلى المرفقين وبه يقول سفيان [الثوري] و مالك و ابن المبارك و الشافعي.³⁶

Örnekte görüldüğü üzere Tirmizî, teyemmümün mahiyeti ile alakalı hadisten sonra sahabe tabakasından başlamak üzere hangi âlimlerin bu hadise göre hangilerinin de farklı bir şekilde amel ettiklerini belirtmektedir. Tirmizî -yukarıda da belirtildiği gibi- amelle alakalı bu atıflarda özellikle "Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Abdullah b. Mübârek, Şâfiî, Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye"nin

³⁴ Tirmizî, "Zekât", 35. Benzer örnekler için bk. Tirmizî, "Salât", 300, 418; "Hac", 42, 66; "Cenâiz", 46.

³⁵ Tirmizî, "Cenâiz", 52. Benzer örnekler için bk. Tirmizî, "Salât", 288, 292.

³⁶ Tirmizî, "Tahâret", 110.

görüşlerini isnadlarıyla aktarmıştır.³⁷ Tirmizî'nin amelle ilgili yaptığı atıflar incelendiğinde hemen her hadisin peşinden bu fakihlerin görüşlerinin nakledildiği ve görüşleri nakledilen diğer âlimlere nazaran bariz bir üstünlük sağladıkları görülmektedir.³⁸

Tirmizî'nin fikhî görüşlerini en çok naklettiği söz konusu âlimleri, Mübârekfurî ve çağdaş araştırmacılardan Abdülmecid Mahmud Abdülmecid'in, "fukahâü'l-muhaddisin/muhaddislerin fakihleri"³⁹ ve "fukahâü'l-hadis/hadis fakihleri"⁴⁰ gibi kavramlarla isimlendirdiği görülmektedir. Ayrıca bu isimlerin Ali b. el-Medîni (ö. 234/848) ve Hâkim en-Nîsâbüri (ö. 405/1014) gibi ehl-i hadise mensup âlimler tarafından hadis ve fıkıhta temâyüz etmiş kimseler olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. İlerleyen safhalarda belirtileceği üzere İbn Nedim (ö. 385/995[?]) gibi ehl-i hadise nispeti olmayan kimseler tarafından dahi "fukahâü ashabi'l-hadis/ehl-i hadisin fukahâsi" ismiyle vasıflandırıldıkları da tespit edilmiştir. Bundan dolayı araştırmada bu âlimler benzer şekilde "fakih muhaddis" ifadesi ile kavramlaştırılmıştır. Netice olarak Tirmizî'nin *Câmi'*de ehl-i hadise mensup fakihlerin görüşlerini nakletmeye özel bir önem verdiği söylenebilir. Onun zikri geçen âlimleri birçok defa "ashabımız" olarak nitelendirmesi bir yandan bu hususu açıklarken diğer yandan kendisini ehl-i hadise nispet ettiğini de göstermektedir.⁴¹

"Fakih muhaddis" olarak nitelendirilebilecek âlimlerin, Hicrî II. asra denk gelen tebeü't-tâbiîn döneminde,⁴² âlimlerin hadisleri değerlendirmede sistemli bir metoda sahip oldukları, hadisin tedvin edildiği ve fıkıh ilminin müstakil bir ilim haline gelip fukahânın kendine has metotlar geliştirdiği,⁴³ nasrlara yaklaşımda ehl-i re'y ve

³⁷ Söz konusu fakihlerin görüşleri Tirmizî'ye güvenilir isnadlarla ulaşmıştır. İsnad değerlendirmeleri hakkında bk. Nureddin İtr, *el-İmâmü't-Tirmizî*, 351.

³⁸ Bu bağlamda yapılan incelemelerde, sadece "İbâdât" bölümleri çerçevesinde, Süfyân es-Sevrî'nin 121, Mâlik b. Enes'in 58, İbnü'l-Mübârek'in 82, Şâfiî'nin 190, Ahmed b. Hanbel'in 201 ve İshak b. Râhuye'nin 201 görüşüne atıfta bulunulduğu tespit edilmiştir.

³⁹ Mübârekfurî, *Tuhfetü'l-Ahvezî*, Mukaddime: 294.

⁴⁰ Abdülmecid Mahmud, *el-İtticâhâtü'l-fikhiyye*, 312.

⁴¹ Ashabımız atfı ile alakalı ayrıntılı bilgi için bk. Oğuzhan Yıldız, *Tirmizî'nin Câmi'inde Fikhü'l-hadis ve Fakih Muhaddisler*, 71 vd.

⁴² Arif Ulu, "Tebeu't-tâbiîn" *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011) 40: 217.

⁴³ Ömer Özpinar, *Hz. Peygamber'i ve Hadislerini Anlamak (Fikhü'l-hadis İlimi)* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), 187.

ehl-i hadis şeklindeki ayrımın⁴⁴ belirginleştiği bir dönemde ortaya çıktığı ifade edilebilir. Zira bu gelişimin seyri, daha önce teşekkül eden ehl-i re'yin, re'y merkezli fikhına karşı ehl-i hadis, hadislerin tedvin edilmesinin de tesiriyle bir reaksiyon olarak fikhü'l-hadis ilminin/hadis merkezli fikhın teşekkülünü başlatmasıyla devam etmiştir. Fikhü'l-hadisi başlatan bu âlimler ehl-i hadis fakihleridir ve yukarıda da ifade edildiği gibi bu çalışmada fakih muhaddis olarak kavramlaştırılmıştır.⁴⁵

Şehristani'nin ehl-i hadis ve ehl-i re'y tasnifi yapan listesine, İbn Nedim'in "fukahâü ashâbi'l-hadis" olarak saydığı isimlere ve diğer taraftan Hâkim en-Nisâbü'rî'nin fikhü'l-hadiste yetkin olarak kabul ettiği âlimlere bakıldığında, hepsinin listelerine hicrî II. asırdan itibaren başladıkları ve isimlerin hemen hemen aynı olduğu görülmektedir. Ehl-i hadis, fukahâü ashâbi'l-hadis ve fikhü'l-hadiste yetkin olan âlimler olarak oluşturulan söz konusu üç ayrı listedeki isimler arasındaki bu benzerlik bu kavramlar arasındaki yakın ilişkiyi hatta aynı kavramın farklı ifadelerini gösterir niteliktedir.

Netice olarak "fakih muhaddis" kavramı "fikhü'l-hadis teşekkül etmesinden sonra bu metot ile hareket eden ehl-i hadis âlimler" olarak tanımlanabilir.

Son olarak fakih muhaddislerin arasını ehl-i re'y fakihlerinden ayırt eden önemli özelliklerden de bahsetmek yerinde olacaktır. Fakih muhaddislerin genel özellikleri "Hakkında nass bulunmayan konularda tevakkuf etmek, farazî meselelerle uğraşmamak, sadece fikhî görüşleri içeren teliflerde bulunmamak, kıyas yapmamak, câmi' ve sünen türü eserler telif etmek" şeklinde zikredilmiştir.⁴⁶ Hâkim'in fikhü'l-hadis bölümündeki tasvirinden ise fakih muhaddislerin "fetva vermek, hadis manalarını bilmek, sünnet-i mâziyeyi bilmek, fakihlerin ihtilaf ettiği meseleleri bilmek hadis hafızlığı ve isnad odaklı fikh anlayışı" gibi özellikleri ortaya konmaktadır.⁴⁷ İbn

⁴⁴ M. Esad Kılıçer, "Ehl-i Re'y", *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 522; Salim Ögüt, "Ehl-i Hadis" (Fıkıh), *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 509.

⁴⁵ Fikhü'l-hadis ehl-i hadise ait bir yöntem olduğuna dair bk. Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadis ve kemmiyyeti ecnasihî*, Thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm (Riyad: Mektebetü'l-meârif, 2010), 257-258.

⁴⁶ Abdülmecid Mahmud, *el-İtticâhâtü'l-fikhiyye*, 284 vd.; Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Re'y Tartışmaları-Şeybanî Örneği* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 165.

⁴⁷ Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fikhü'l-hadis*, 115-126; Çilingir, *Hadis Rivâyetinde Fakih Râvinin Rolü*, 62.

Nedim'in eseri de bu konuda farklı bir boyuta dikkat çekmekte ve fakih râvî diye zikredilen isimlerin hemen hemen hepsinin fikhî muhtevalı eserlere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.⁴⁸ Fakih muhaddislere nispet edilen kitaplardan ismini aktardığı çoğu eserin Kitabü's-sünen, Kitabü's-salât, Kitabü'n-nâsih ve'l-mensuh, Kitabü'l-mesâil fi'l-fıkh gibi fikhî rivâyetleri ihtiva eden eserler olması dikkat çekmektedir. Bu eserlerin tam olarak muhtevası bilinmese de isimlerinden anlaşıldığı üzere fakih muhaddis olarak bilinen râvîlerin fikhî rivâyetler içeren kitaplara sahip oldukları görülmektedir.⁴⁹

Yukarıda nakledilen örnekte görüldüğü gibi Tirmizî'nin atıfları sahabe tabakasından tebeü't-tabiîn ve sonrasına kadarki geniş bir dönemi kapsamaktadır. Bu isimlerin fakih muhaddis olarak kabul edilen mezkûr âlimlerle ilişkileri kontrol edilerek oluşturulan bir liste Tirmizî'nin *Câmi'*indeki ehl-i hadis fakihleri/fakih muhaddisler tabakâtının elde edilmesini sağlayabilir. Zira fakih muhaddisler tabakâtından önceki tabakâlar bu neslin kökeni mesabesinde ve kendilerinden sonrakilere intikal edecek fıkıh anlayışlarına sahiptirler veya diğer bir ifadeyle fakih muhaddislerin gelenekleri söz konusu âlimlere dayanmaktadır.

Tirmizî'nin sahabe neslinden itibaren atıfta bulunduğu isimlerden oluşturulacak listenin ne ifade ettiği, kendinden önce var olan anlayışların bir parçası mı olduğu, belirli bir ekole mensup âlimlerin görüşlerinin mi nakledildiği ve bu listenin kendinden önceki ve sonraki listeler arasında bir işlev görüp görmediği gibi soruların cevaplarının aranması gerekmektedir. Bunun için de onun atıfta bulunduğu âlimlerin özelliklerinin, ilmî ve fikrî hüviyetlerinin, mensup oldukları geleneklerinin ve ilim anlayışlarının incelenmesi gerekmektedir. Bu incelemenin, *Câmi'*den elde edilen isimlerin, ilmî hayatları ve görüşleri üzerine yapılan araştırmalardan ve âlimlerin ilmî geleneklerini sınıflandıran eserlerle mukayeseden hareketle yapılabileceği düşünülmektedir. Mukayesede, Ali b. el-Medî'nin *İleü'l-hadis*'inin ilgili yerleri, Nesâî'nin (ö. 303/915) *Tesmiyetü fu-kahâi'l-emsâr*'ı ve Hâkim en-Nîsâbûrî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis ve kemmiyyeti ecnasihî* isimli hadis usûlü eserinin "fikhü'l-hadis" bölümü kullanılacaktır.

⁴⁸ Çilingir, *Hadis Rivâyetinde Fakih Râvînin Rolü*, 62.

⁴⁹ Çilingir, *Hadis Rivâyetinde Fakih Râvînin Rolü*, 70.

Mukayesede Ali b. el-Medinî'nin eseri sadece fıkıh ve hadiste öne çıkan ehl-i hadis âlimlere yer verdiği için tercih edilmiştir. Nesâî'nin *Tesmiyetü fukahâi'l-emsâr*'ı ise adından da anlaşıldığı üzere herhangi bir ayrıma gitmeksizin her bir şehirdeki fakihlerin isimlerine yer vermiştir. Bu eserden Tirmizî'nin âlimlerin görüşlerini aktarırken, bu listeden ehl-i re'ye veya ehl-i hadise nispet edilen fakihler arasından belli bir grubu önceleyip öncelemediği incelenirken yararlanılacak ve dolayısıyla onun tavrı hakkında bilgi edinilecektir. Fikhü'l-hadis ilminde temâyüz etmiş olan ehl-i hadis âlimlerin bir kısmının isimlerine yer verilen Hâkim'in mezkûr kitabının ilgili bölümü ise doğrudan çalışmaya mevzu olan fikhü'l-hadis ve fakih muhaddis konularıyla ilgili olduğu için ayrı bir önemi haizdir. Burada ismi geçenlerin fikhü'l-hadis metodu ile hareket eden ehl-i hadis âlimler olduğu kabul edildiğinden mukâyese sonucunda, *Câmi*'de atıfta bulunulan âlimlerin en azından Hâkim'e göre fakih muhaddis olma durumları ortaya çıkacaktır.⁵⁰

Tirmizî'nin atıfta bulunduğu âlimler incelenirken evvela tabaka ve bölge sistemine göre atıf sayılarıyla beraber tasnif edilecektir. Tabaka şeklindeki gruplandırma, bir nesilde kimlerin ilimle/fıkıhla ön plana çıktığı hakkında bizi aydınlatırken, bölgelere göre yapılan taksim ise bir bölgedeki nesiller arasındaki dikey ilişkinin görülmesinde kolaylık sağlayacaktır. Ayrıca mukayesenin yapılacağı eserler bölge sistemine göre tasnif edildiği için *Câmi*'de atıf yapılan isimlerin de bu şekilde gruplandırılması gerekmektedir.⁵¹ Bu gruplandırmaların ardından listede yer alan isimlerin, İslam ilim geleneğindeki yerleri, ilmî tavırları ve benzeri konular ele alınarak sonuca ulaşılabacaktır.

1. Medine

Tirmizî'nin sahabe neslinden itibaren Medine şehriden atıfta bulunduğu âlimler ve atıf sayıları şöyledir:

	Sahabe	Atıf	Tabiûn	Atıf	Tabiûn Sonrası	Atıf
1	Ömer b. Hattab	21	Said b. Müseyyeb	4	Mâlik b. Enes	58

⁵⁰ Söz konusu kitaplar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Oğuzhan Yıldız, *Tirmizî'nin Câmi'inde Fikhü'l-hadis ve Fakih Muhaddisler*, 90, 95, 103.

⁵¹ Bu tasnifler Nesâî'nin *Tesmiyetü Fukahâi'l-emsâr*'ı ile İbn Hibban'ın *Meşâhîrü Ulemâi'l-emsâr*'ı esas alınarak yapılacaktır. Birden çok şehirde yaşamış olan âlimlerin tasnifindeki problemlerde de söz konusu iki esere göre hareket edilecektir.

2	Abdullah b. Ömer	14	Ömer b. Abdülaziz	4	-	
3	Ebubekir es-Sıddık	9	Eban b. Osman	2	-	
4	Osman b. Affân	6	Salim b. Abdullah	2	-	
5	Ebû Hureyre	6	Muhammed b. Ali	2	-	
6	Câbir b. Abdullah	6	Rebîatü'r-re'y	2	-	
7	Aişe bt. Ebûbekir	5	Yahya b. Said el-Ensârî	2	-	
8	Zeyd b. Sâbit	4	Ali b. Hüseyin	1	-	
9	Übey b. Ka'b	2	Ebu Seleme	1	-	
10	Üseyd b. Hudayr	1	Nafi'	1	-	
11	Ebû Zer el-Gıfarî	1	İbn Şihab	1	-	
12	Ebû Said el-Hudrî	1	-	-	-	

Tirmizî'nin Medine'den görüşlerine atıfta bulunduğu âlimlerin tespitinden sonra şimdi bu listeyi öncelikle Ali b. el-Medîni'nin sonrasında ise Nesaî ve Hâkim'in listeleri ile karşılaştıralım.

Ali b. el-Medîni, sahâbe neslinden başlayarak tabakalarına göre fıkıhta ön plana çıkan isimlere yer vermektedir. O “قضاة الأمة /أربعة/Ümmetin kâdıları dörttür.” diyerek konuya girmiş ve Ömer b. Hattab, Ali b. Ebû Tâlib, Zeyd b. Sâbit ve Ebû Musa el-Eş'arî'yi ümmetin kâdıları olarak sıralamıştır. Devamında ise fıkıhta ön plana çıkan diğer sahâbilerin isimlerini bildiren farklı âlimlerden nakiller yapmaktadır. Bu nakillerde Übey b. Ka'b, Ebu'd-Derdâ, Abdullah b. Mesud ve Abdullah b. Abbas'ın adı geçmektedir. Böylece sahâbe neslinden, yukarıdakilerle beraber toplamda 8 kişi zikredilmiştir.⁵² Zikredilen sahâbilerden her birinin görüşüne Tirmizî de -diğer şehirlerle alakalı bölümlerde görüleceği üzere- atıflarda bulunmaktadır.

Müellif, ismi geçen sahabe arasından, “Abdullah b. Mesud, Zeyd b. Sâbit ve Abdullah b. Abbas” için “Rasulullah'ın yolundan giden, fetvalarıyla amel eden ve usûlünü benimseyen”⁵³, “kendilerine ait halkaya sahip olup fikhî meselelerde fetvalarıyla hükmedilen”⁵⁴ üç sahâbî olarak bahsetmektedir. Ali b. el-Medîni'ye göre bu sahâbîler, “kendi icihadlarını dikkate alarak fetva veren üç ayrı cemaatin de önderi konumundadır.”⁵⁵ Zira müellif adı geçen her bir

⁵² Ali b. el-Medîni, *İlelü'l-hadis*, Thk. Mâzin b. Muhammed es-Sersavî (Riyad: Darü İbnü'l-Cevzî, h. 1433), 95-106.

⁵³ Ali b. el-Medîni, *İlelü'l-hadis*, 107.

⁵⁴ Ali b. el-Medîni, *İlelü'l-hadis*, 130.

⁵⁵ Ali b. el-Medîni, *İlelü'l-hadis*, 130.

sahâbînin ardından onun fetvalarıyla fetva veren ve kıraatini okuyan tâbiûn ve tebeû't-tâbiîn nesline dâhil olan isimleri sıralamaktadır.⁵⁶ *İlelü'l-hadis*'te Zeyd b. Sâbit'in geleneği olarak şu liste verilmektedir:

Zeyd b. Sâbit'ten hadis alanlar ve onun fetvasıyla amel edenler	Medine'de bu kişileri en iyi bilenler	Bu kişilerin usûlünü en iyi bilenler	Bu âlimlerin usûlünü takip eden
Said b. Müseyyeb Urve b. Zübeyr Kabisa b. Züeyb Hârice b. Zeyd Süleyman b. Yesar Eban b. Osman Ubeydullah b. Abdullah Kasım b. Muhammed Salım b. Abdullah Ebûbekir b. Abdurrahman Ebû Seleme b. Abdurrahman Nâfi' b. Cübeyr Abdülmelik b. Mervan	İbn Şihab ez-Zühri Yahya b. Said Ebû'z-Zinad Bükeyr b. Abdullah Ebûbekir b. Hazm	Mâlik b. Enes Kesir b. Ferkad Muğira b. Abdurrahman Abdülaziz el-Macişûn	Abdurrahman b. Mehdî

Burada liste halinde verilen isimler *Câmi*'den elde edilenlerle karşılaştırıldığında Tirmizî'nin atıfta bulunduğu isimlerden Ömer b. Abdülaziz, Muhammed b. Ali, Rebîa b. Abdurrahman, Ali b. Hüseyin ve Nâfi'in yer almadığı görülmektedir. Ancak bu eksikliklere rağmen ortak isimler iki liste arasındaki uyumdan bahsetmemize imkân tanımaktadır.

Nesâî, *Tesmiyetü fukahâi'l-emsâr*'ını şehir esaslı olarak telif etmiştir. Sırasıyla Medine, Mekke, Kûfe, Basra, Şam, Mısır ve Horasan şehirlerindeki fakihleri sahâbeden başlamak üzere tabakalarına göre “بعده هؤلاء/bunlardan sonrakiler” ifadesiyle ayırarak tadad etmiştir. Çalışmada bu ifadelerle ayrılan her bir grup tabaka başlıklarıyla belirtilmiştir. O, Medineli fakihleri ilk olarak sahâbe neslin-den başlamak üzere dört tabaka halinde sıralamaktadır:

⁵⁶ Ali b. el-Medîni, *İlelü'l-hadis*, 108 vd.

Sahâbe	Tâbiün	I.Tabaka	II. Tabaka
Ömer b. Hattab Zeyd b. Sâbit Abdullah b. Ömer Aişe bt. Ebûbekir	Said b. Müseyyeb Urve b. Zübeyr Ebû Seleme b. Abdurrahman Ubeydullah b. Abdullah Süleyman b. Yesar Harice b. Zeyd Ebûbekir b. Abdurrahman Ali b. Hüseyin Kasım b. Muhammed Salim b. Abdullah Muhammed b. Ali Ömer b. Abdülaziz	Abdullah b. Yezid İbn Şihab ez-Zührî Rebîa b. Abdurrahman Ebû'z-Zinad Yahya b. Said el-Ensârî	Mâlik b. Enes Abdülaziz el-Macişun Abdülmelik b. Abdülaziz el-Macişun Abdurrahman b. Kasım Eşheb b. Abdülaziz ⁵⁷

Bu bilgiler *Câmi'*den elde edilen liste ile karşılaştırıldığında Tirmizî'nin atıfta bulunduğu kişilerin hepsinin yer aldığı ve Nesâî'nin bu kişileri fakih olarak kabul ettiği görülmektedir. Netice olarak Tirmizî'nin Medineli âlimlerden atıf yaptığı kişilerin fakih olduğu hususu kuşkusuzdur.

116 | db

Mukayesenin yapılacağı son eser ise fikhü'l-hadiste ön plana çıkan isimlere ve onların fikhü'l-hadis örneklerine ulaşmada kaynak mesabesinde olan ve buraya kadar adı geçen kitaplardan, hem türü hem de telif amacı açısından farklılık arz eden Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadis ve kemmiyyeti ecnasihî* isimli kitabıdır. Hâkim, kitabının "fikhü'l-hadis" bölümünde, tâbiün neslinden başlamak üzere ehl-i hadise mensup olan otuz üç fikhü'l-hadis üstadını ele almış, bunlardan ilk yirmi üçünün hadislerden fıkıh istinbâtlarına yönelik örneklere yer vermiş, geri kalanların ise sadece isimlerini sıralamıştır.⁵⁸ Bu isimler şu şekildedir:

⁵⁷ Nesâî, Abdülmelik b. Abdülaziz el-Macişun'u Mâlik b. Enes'in Medine'deki ashâbından, Abdurrahman b. Kasım ve Eşheb b. Abdülaziz'i ise onun Mısır'daki ashâbından saymıştır. Listenin uzamaması için aynı sütunda gösterilmiştir. Nesâî, *Tesmiyyetü fukahâ'il-emsâr*, -Mecmûatü Resail fi ulûmi'l-hadis içinde-, (Medine: el-Mektebetü's-selefiyye, 1969), 7.

⁵⁸ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfe*, 257-302.

İbn Şihab ez-Zührî Yahya b. Said el-Ensarî Evzâî Abdullah b. Mübârek Yahya b. Said el-Kattân Abdurrahman b. Mehdî Süfyân b. Uyeyne Yahya b. Yahya et-Temîmî Yahya b. Main Ali b. el-Medîni İshak b. Râhûye	Ahmed b. Hanbel Buhârî Muhammed b. Yahya ez-Zühî Müslim Ebû Zür'a er-Râzî Ebû Hâtîm er-Râzî Osman b. Said İbrahim b. İshak Muhammed b. İbrahim Muhammed b. Nasr Nesâî	İbn Huzeyme Muhammed b. Müslim b. Vâre Muhammed b. Abdül-vehhab Ebû Dâvûd Tirmizî Ebûbekir el-Carudî Musa b. Harun Hasan b. Ali Ali b. Hüseyin İbrahim b. Ebû Talib Muhammed b. Akîl
--	---	---

Hâkim en-Nisâbûrî'nin, Tirmizî'nin görüşlerine atıfta bulunduğu Medinelî âlimlerden, İbn Şihab ez-Zührî ve Yahya b. Said el-Ensarî'yi listesinde zikrettiği görülmektedir.

Tirmizî'nin eserinden elde edilen listenin diğer eserlerle mukayesesi sonucunda, listeler arasında birebir uyum olmasa da genel bir uyumdan bahsedilebileceği görülmektedir. Bu durum Tirmizî'nin, kendinden önceki tasniflere tabi olduğunu ve bu listelerdeki isimleri pratik olarak bize yansıttığını göstermektedir.

Şimdi Medinelî âlimler arasındaki etkileşim ve onların ilmî tavırları üzerinden fikhü'l-hadis geleneğinin bu şehirdeki gelişimini takip etmeye çalışalım.

Medine'deki fikhü'l-hadis geleneğinin kökenlerinin ashâb-ı Suffe ve onların talebesi konumundaki Fukahâ-i seb'aya dayandığı ifade edilmektedir.⁵⁹ Ashâb-ı Suffe'den Ebû Zer el-Ğifarî, Ebû Hureyre, Abdullah b. Ömer ve Ebû Said el-Hudrî gibi isimler, Tirmizî'nin görüşlerini naklettiği sahâbîlerdir. Öte yandan bu geleneğin üzerinde etkili olmuş Hz. Ömer (ö. 23/644) ve diğer halifeler ile Hz. Aişe (ö. 58/678) ve Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665 [?]) gibi sahâbîlere de Tirmizî çokça atıfta bulunmuştur.

Tirmizî bir sonraki nesilden fukahâ-i seb'anın önde gelen âlimleri olan Said b. Müseyyeb, Ebû Seleme b. Abdurrahman ve Salim b. Abdullah'ın yanında diğer Medinelî âlimlerin görüşlerine de atıfta bulunmuştur.

⁵⁹ Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fikhü'l-hadis*, 104-105.

Tabiûn nesli içinde yer alan İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/742) ve Yahya b. Said el-Ensârî (ö.143/760), Hâkim en-Nîsâbü'rî tarafından fakih muhaddis olarak kabul edilmiştir.⁶⁰ Her iki ismin tâbiûn döneminde Medine'deki fikhın başını çeken fukahâ-i seb'aya talebelik yaptıkları görülmektedir. İbn Şihab ez-Zührî'nin, Said b. Müseyyeb'den (ö. 94/713) sonra ehl-i hadis geleneğini Medine'de sürdürdüğü kabul edilmektedir.⁶¹ İbn Şihab ez-Zührî, bilindiği gibi hadislerin tedvininde, isnad sisteminin yerleşmesinde büyük emek sarf eden muhaddislerdendir ve hadis hafızıdır.⁶² Bu iki durum onun, fakih muhaddislerde bulunan rivâyetlere vukûfiyet ve isnad odaklı fikh anlayışı özelliklerini barındırdığını göstermektedir. Hadis hafızlığı da bir yandan onun fakih olduğuna işaret etmektedir.⁶³

Medineli fakih muhaddis âlimler içinde zikredilen İbn Şihab ve Yahya b. Said'in talebesi ve aynı zamanda Nâfi' (ö. 117/735) gibi fakih vasıflı Medineli âlimlerden de ders alan, Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795), söz konusu geleneğin "Mâlikîlik" olarak ehl-i hadis bünyesinde diğer bir tabirle fikhü'l-hadis anlayışı çerçevesinde mezheplleşmesine vesile olduğu bir kısım âlim tarafından kabul edilmektedir.⁶⁴ Hatta o Hicaz'daki ehl-i hadis fikh anlayışının öncüsü olarak da görülmektedir.⁶⁵ Öte yandan fukahâ-i seb'anın ilminin Zührî'nin yanı sıra Ebû'z-Zinad ve Bükeyr b. Abdullah el-Eşec vasıtasıyla Mâlik b. Enes'e intikal ettiği belirtilmektedir.⁶⁶ Hâkim gibi ehl-i hadis penceresinden bakan âlimlerin verdiği bilgiye göre Mâlik b. Enes, ehl-i hadistendir.⁶⁷ Tirmizî'nin de söz konusu âlimin görüşle-

⁶⁰ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rife*, 258, 260.

⁶¹ Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Re'y Tartışmaları*, 122.

⁶² Zehebî, *el-Mûkîza* (Riyad: Darü İbnü'l-Cevzî, h. 1434), 86.

⁶³ Nitekim hadis hafızlarının ehl-i hadise göre birer fakih olduğu kabul edilmektedir. Recep Şentürk, *Toplumsal Hafıza Hadis Rivâyet Ağı 610-1505*, Trc. Mehmet Fatih Serenli (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004), 211-215. Hatib el-Bağdâdî, hafızlığın hadislerin ezberlenmesinden ibaret olmayıp fikhî da içerdiğini belirtmektedir. Bk. *el-Câmî' liahlakî'r-râvî ve âdâbî's-sâmi'*, Thk. Mahmud Tahhan (Riyad: Mektebetü'l-meârif, 1983), 2: 172-173. Zehebî'nin *Tezkiratü'l-huffâz* isimli eserinde hadis ezberi oldukça sınırlı olan isimleri de zikretmesinden hareketle hafızlığın fikh ve dirâyet ağırlıklı nitel bir yöne sahip olduğu kabul edilmektedir. Fahreddin Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fikhü'l-hadis*, 121.

⁶⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-müvekkî'tin*, Thk. Meşhur b. Hasan (Riyad: Darü İbnü'l-Cevzî, h. 1423), 4: 41.

⁶⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, Thk. Ali Abdülvâhid Vâfi, 3. Baskı (Kahire: Nehdatü Mısır, t.y.), 3: 1049.

⁶⁶ Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Re'y Tartışmaları*, 124.

⁶⁷ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Medhal ilâ ma'rifeti Kitabi'l-İklîl*, (Beyrut: Darü İbn Hazm, 2003), 109.

rini isnadıyla zikretmesi onu ehl-i hadis bir âlim olarak gördüğünü akla getirmektedir.

İmam Mâlik'in, bazı âlimler tarafından ehl-i hadis kabul edilmesine rağmen onu ehl-i re'y olarak görenler de vardır. Onun, temel özelliği itibarıyla muhaddis olması, farazi meselelere cevap vermemesi, re'y ve kıyasa çok fazla müracaatı hoş görmemesi, fazla soru sorulmasından hoşlanmaması⁶⁸ ve sadece fikhî görüşleri içeren teliflerde bulunmaması gibi özellikleri ehl-i hadis olarak görülmesinin sebepleri olarak zikredilebilir. Dolayısıyla ehl-i hadis merkezli düşünüldüğünde İmam Mâlik'in, Şehrîstânî ve İbn Haldun'un tasnifi de dikkate alınarak ehl-i hadis arasına dâhil edilmesi mümkündür.⁶⁹ Ancak ehl-i hadisin kendi arasında birçok renginin bulunduğu da akılda tutulmalıdır.

Netice olarak Tirmizî, ehl-i hadis tavrının nüvelerinin kendilerinde mevcut olduğu düşünülen ashâb-ı Suffe'ye, kıyasa başvuruma, farazî meselelerde fetva vermeme⁷⁰ gibi özelliklerle temâyüz eden Fukahâ-i Seb'aya, bu nüveleri ehl-i hadis anlayışına büründüren ve fikhü'l-hadis ilminin teşekkülünde rol oynayan İbn Şihab ez-Zührî, Yahya b. Said el-Ensârî ve Mâlik b. Enes gibi fakih muhaddislerle ayrı bir ihtimam göstererek eserinde yer vermiştir.

2. Mekke

Tirmizî'nin Mekkeli âlimlerden şu isimlere atıflarda bulunduğu görülmektedir:

	Sahabe	Atf	Tabiûn	Atf	Tabiûn Sonrası	Atf
1	Abdullah b. Abbas	9	Atâ b. Ebû Rabah	9	Süfyan b. Uyeyne	5
2	Abdullah b. Zübeyr	2	Said b. Cübeyr	3	Şafî	190
3	-		Mücahid	3	-	
4	-		Tâvus	3	-	
5	-		İbn Cüreyc	1	-	

Ali b. el-Medîni'nin *İlel*'inde Abdullah b. Abbas'ın yolundan gidip usûlünü benimseyen "ashâbı" ise şu şekilde sıralanmaktadır:

⁶⁸ Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Re'y Tartışmaları*, 136.

⁶⁹ Ahmet Özel, "Mâlik b. Enes", *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 509.

⁷⁰ Cengiz Kallek, "Fukahâ-i seb'a", *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 214; Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fikhü'l-hadis*, 105.

Abdullah b. Abbas'ın usûlünü benimseyenler	Bu kişileri en iyi bilen ve onların usûlünü benimseyenler
Atâ Tâvus Mücâhid Câbir b. Zeyd İkrime Said b. Cübeyr	Amr b. Dinar İbn Cüreyc Süfyân b. Uyeyne İbn Ebû Nüceyh

Tirmizî'nin Mekkelilerden kendisine atıfta bulunduğu âlimlerin hepsi bu listede yer almaktadır. Dolayısıyla iki liste arasında tam bir uyumdan bahsedilebilir.

Tesmiyetü fukahâi'l-emsâr'ın ikinci başlığında "Abdullah b. Abbas'ın Mekke'den ashâbı" ifadesi kullanılmış ve tablodaki altı kişinin adı verilmiştir.

120 | db

Abdullah b. Abbas'ın Ashâbı	I. Tabaka	II. Tabaka	III. Tabaka
Atâ Tâvus Mücâhid Said b Cübeyr Câbir b. Zeyd Ubeydullah b. Abdullah	Amr b. Dinar İbn Cüre'yc Süfyân b. Uyeyne	Müslim b. Halid Said b. Salim	Şâfiî ⁷¹ İsmail b. Yahya İbrahim b. Halid Yusuf b. Yahya Musa b. Cârud Abdullah b. Zübeyr

Tirmizî'nin atıf yaptığı Mekke'li bütün isimlere burada da rastlanmaktadır. İki liste arasındaki bu mutâbakât *Câmi*'de atıf yapılan isimlerin fakih olduklarına delalet etmektedir.

Hâkim en-Nisâbü'rî ise bu isimler içinden sadece Süfyân b. Uyeyne'yi fikhü'l-hadis âlimleri içinde zikretmektedir.

Mekke'deki ilim geleneğine bakıldığında şunlar söylenebilir: Mekke, Medine ile birlikte Hicaz ekolü olarak adlandırılmaktadır. Bu durum Hicaz ekolünün aynı üstatlardan faydalandığı ve Mekke ile Medine şehirlerindeki ilim adamlarının birbirine yakın ilmî geleneklerden beslendikleri anlamına gelmektedir.

⁷¹ Şâfiî'den sonra zikredilenleri Nesâî, Ashâb-ı Şâfiî olarak nitelemiştir. Bunlar onun Müzenî, Büveytî ve Humeydî gibi talebeleridir. Nesâî, *Tesmiyetü fukahâi'l-emsâr*, 8.

Mekke geleneğinin başında zikredilen Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-688), burada tefsir ve fıkıh alanlarında otorite haline gelen, “abâdile” olarak bilinen fikhî görüşleriyle meşhur olmuş Abdullah isimli dört sahâbîden biridir. İbn Abbas kendisinden sonra hem hadiste onun râvîsi konumunda hem de fetva usûlü olarak geleneğini devam ettiren birçok talebe yetiştirmiştir. Bunlar arasında İkrime, Mücâhid, Atâ, Said b. Cübeyr ve Tâvus’un isimleri özellikle zikredilmelidir.⁷² Bu talebelerin içinde Tirmizî’nin kendisine atıfta bulunduğu Atâ b. Ebû Rebah (ö. 114/732), İbn Abbas’ın râvîleri arasında yer almakla beraber özelde Mekke genelinde ise Hicaz fıkıh mektebinin teşekkülünde önemli bir yeri haizdir. Nass bulunmayan bazı konularda Atâ’nın şahsi görüşlerini benimseyen İmam Şâfiî’nin (ö. 204/820), tâbîin arasında Atâ kadar hadise bağlı kalan bir kimsenin bulunmadığını belirtmesinden⁷³ hareketle Atâ’nın Mekke’deki fikhü’l-hadis geleneğinin kökenleri arasında yer aldığı söylenebilir.

İbn Abbas’ın talebelerinden devam edegelen söz konusu gelenekten Süfyân b. Uyeyne’ye (ö. 198/814), Hâkim fikhü’l-hadis âlimleri içinde yer vermiştir. İbn Cüreyc (ö. 150/767) meşhur adıyla bilinen Abdülmelik b. Abdülaziz b. Cüreyc’e ise her ne kadar Hâkim yer vermese de İbn Nedim onu “fukahâu ashâbi’l-hadis” içinde zikretmektedir.⁷⁴ Adı geçen her iki isme Tirmizî *Câmi*’inde atıflarda bulunmuştur.

Süfyân b. Uyeyne, ehl-i re’ye karşı fikhü’l-hadis ilminin gelişmesi için talebelerini teşvik etmiştir. Onun, “Ey ehl-i hadis! Ehl-i re’yin size galip gelmesini istemiyorsanız fikhü’l-hadisi öğrenin. Şunu açıkça bilmenizi isterim ki Ebû Hanife’nin konuştuğu her meselede en az bir veya iki hadis rivâyet edebilecek güçteyiz.”⁷⁵ sözü bu duruma işaret etmektedir. Bu teşvik ve gayretlerin bir sonucu olarak onun talebeleri arasından İmam Şâfiî gibi fikhü’l-hadisi müstakil bir zemine oturtarak metodoloji haline getiren bir âlim yetişmiştir.⁷⁶ Ehl-i hadis ulemâ İmam Şâfiî’yi üstadları olarak kabul etmiş ve ona kendi gelenekleri içinde yer vermişlerdir.⁷⁷

⁷² Ali b. el-Medîni, *İlelü’l-hadis*, 120.

⁷³ İsmail Cerrahoğlu, “Atâ b. Ebû Rebah”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 36.

⁷⁴ İbn Nedim, *el-Fihrist*, (Beyrut: Darü’l-ma’rife, 1978), 316.

⁷⁵ Hâkim en-Nisâbü’rî, *Ma’rife*, 264.

⁷⁶ Görmez, *Metodoloji Sorunu*, 143.

⁷⁷ Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Medhal*, 109; Tirmizî, “Hac”, 12.

İlmî gelenekleri tasnif eden listelerde İmam Şâfiî'nin Mekke'de büyümesi, ilk hadis ve fıkıh tahsilini orada yapmış olması sebebiyle Mekke ekolü içinde yer aldığı görülmektedir. Onun Mekke geleneğinden özellikle Atâ'nın şahsi görüşlerinden etkilendiği bilinmekle birlikte⁷⁸ Medine, Kûfe ve Mısır'daki ilmî hayatı göz ardı edilmemelidir. İmam Şâfiî söz konusu bütün ilim merkezlerinde ilmî olarak yetiştikten sonra onun etrafında bir mezhep teşekkül etmiştir. Bu mezhep bazı âlimler tarafından ehl-i hadis bünyesinde oluşan mezhepler içinde sayılmaktadır.⁷⁹

Sonuç itibarıyla Mekke'deki fikhü'l-hadis geleneğinin kökenleri, buradaki fakih muhaddisler olan İbn Cüreyc, İbn Uyeyne ve İmam Şâfiî'den geriye doğru bir okuma yapıldığında Atâ, İkrime, Mücâhid ve Tâvus gibi tâbiûn âlimleri üzerinden İbn Abbas'a ulaşmaktadır.

3. Kûfe

*Câmi'*de Kûfeli âlimlerden şu isimlerin görüşlerine atıfta bulunulmuştur:

122 | db

	Sahabe	Atıf	Tabiûn	Atıf	Tabiûn Sonrası	Atıf
1	Ali b. Ebû Talib	17	İbrahim en-Nehaî	14	İbn Ebû Leyla	2
2	Abdullah b. Mesud	8	Şa'bî	5	Süfyan es-Sevrî	113
3	-		Şüreyh	3	Abdullah b. Mübârek	82
4	-		Abide es-Selmanı	1	Veki' b. Cerrah	8
5	-		Hammad	1	Abdurrahman b. Mehdî	3
6	-				Yahya b. el-Kattan	1

Ali b. el-Medînî eserinde, Abdullah b. Mesud'un yolundan giden ve onun fetvalarına uygun fetvalar veren tâbiîlerin ve daha sonra gelen tabakaların isimlerini "ashâbı" ifadesini kullanarak zikretmektedir. Buna göre Abdullah b. Mesud'un geleneği şu şekilde devam etmektedir:

⁷⁸ Cerrahoğlu, "Atâ b. Ebû Rebah", 4: 36.

⁷⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İlmü'l-müvekkî'n*, 4: 41.

Abdullah b. Mesud'un ashâbı	Bu altı kişinin sözüne ve fetvalarına göre hareket edenler ⁸⁰	Bu beş kişinin usulüyle ve fetvalarıyla hareket eden	Süfyân es-Sevrî'nin ve İbn Mesud'un usulüyle hareket eden
Alkame b. Kays Esved b. Yezid Mesruk Abîde es-Selmanî Amr b. Şurahbîl Hâris b. Kays	İbrahim en-Nehaî Şa'bî ⁸¹ A'meş Ebû İshak es-Sebî Hakem b. Uteybe	Süfyân es-Sevrî	Yahya b. Said el-Kattân

Tirmizî'nin Abdullah b. Mesud'un ashâbından hemen hiçbirine atıfta bulunmaması dikkat çekmektedir. O yalnızca Abîde es-Selmanî'ye bir kere atıfta bulunmuştur. Bunun nedeni Tirmizî'nin, bu neslin birçoğundan ilim alan ve adeta onların ilimlerinin toplandığı bir âlim olan İbrahim en-Nehaî'nin (ö. 96/714) görüşlerini çokça nakletmesi olmalıdır.

*Câmi'*den elde edilen isimlerle buradakiler genel olarak uyum sağlamakla beraber Ali b. el-Medîni'nin, Tirmizî'nin atıfta bulunduğu isimlerden Kûfe ilim geleneğinde çok önemli bir yeri olduğu kabul edilen Hammad b. Ebû Süleyman ve İbn Ebû Leyla'ya ve Tirmizî'nin de görüşlerini nakletmediği Ebû Hanife ve ashâbına yer vermemesi onları ehl-i re'y olarak görmesinden kaynaklanmalıdır. Dolayısıyla bu durumun, onun sadece Kûfe'den ehl-i hadis olan âlimleri saydığına işaret ettiği söylenebilir.

Nesâî, Kûfeli fakihlerin isimlerinin sıralandığı bölüme geçtiğinde “الكوفة الفقهاء من أهل/Kûfeli Fakihler” başlığı atmıştır. Burada, sahâbeden “Ali b. Ebû Tâlib ve Abdullah b. Mesud”un isimlerini zikretmiştir. “و من فقهاء التابعين/Tâbiûn Fakihleri” diyerek tâbiûn tabakasının fakihlerinin, sonrasında ise diğer tabakalardaki Kûfeli fakihlerin isimlerine yer vermiştir:

⁸⁰ İsmi geçen her bir kişinin bir önceki kuşağın tümüyle likasının sabit olup olmadığı hususu da eserde tartışılmaktadır. Bu durum her bir kuşak ve diğer sahâbîlere nispet edilen gelenekler için de geçerlidir. Fakat lika sabit olmasa da usûller benimsenmiştir.

⁸¹ Ali b. el-Medîni, Şa'bî'nin sadece Mesruk'un yolundan gittiğini, bununla beraber Ali b. Ebû Talib ve ehl-i Medine'den de ilim aldığını ifade etmektedir. Ali b. el-Medîni, *İlelül-hadis*, 130.

Tâbiün Fukahâsı	I. Tabaka	II. Tabaka
Alkame b. Kays Esved b. Yezid Amr b. Şurahbil Abîde es-Selmanî Şüreyh Mesruk Abdullah b. Utbe	Şa'bî İbrahim en-Nehaî	Hakem b. Uteybe Hammad b. Ebû Süleyman Mansur b. Mu'temir Muğira b. Miksem
III. Tabaka	IV. Tabaka ⁸²	
İbn Şübrüme İbn Ebû Leyla Ebû Hanife	Süfyân es-Sevrî Hasan b. Salih Züfer Ebû Yusuf Âfiye b. Zeyd Esed b. Amr Abdullah b. Mübarek Veki' b. Cerrah İbrahim b. Muhammed Abdurrahman b. Mehdî Humejd b. Abdurrahman Yahya b. Âdem	

124 | db

Nesâî'nin zikrettiği âlimler ile Tirmizî'nin görüşlerine atıfta bulunduğu âlimler karşılaştırıldığında tam bir uygunluk olduğu ancak Nesâî'nin Tirmizî'nin bir kere atıfta bulunduğu Yahya b. Said el-Kattân'ı listesine dâhil etmediği görülmektedir. Fakat Nesâî onu zikretmese de Yahya b. Said el-Kattân ehl-i hadisin fukahâsı arasında sayılmıştır. Zira Hâkim gibi âlimler onu fakih muhaddis olarak kabul etmiştir.

Hâkim, bu isimlerden Abdullah b. Mübârek, Yahya b. Said el-Kattân ve Abdurrahman b. Mehdî'yi fakih muhaddisler arasında zikretmiştir.

Kûfe ekolünün Ali b. Ebû Tâlib ve Abdullah b. Mesud'a dayanan bu silsilesi genel olarak ehl-i reyin kökenleri olarak kabul edilmekte olup İbn Mesud'un Alkame, Esved, Mesruk ve Abîde gibi talebeleri tarafından sürdürüldüğü bilinmektedir.⁸² Bu geleneğin vârisi konumunda ise İbrahim en-Nehaî bulunmaktadır. Ancak ehl-i hadis eğilimine sahip olan âlimler bu silsileyi Kûfe'deki ehl-i hadis geleneğinin kökeni olarak değerlendirmekte ve İbrahim en-

⁸² Nesâî, *Tesmiyetü fukahâ'l-emsâr*, 8; Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Re'y Tartışmaları*, 115.

Nehaî'den sonra Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) devam ettirdiğini belirtmektedirler.⁸³

Ehl-i hadis anlayışına göre değerlendirildiğinde İbrahim en-Nehaî'den sonra bu geleneği Süfyân es-Sevrî devam ettirmiştir. Kûfeli fakih muhaddislerden sayılan Süfyân es-Sevrî, mezhep sahibi ve görüşleri *Câmi'*de isnadlı olarak zikredilen ehl-i hadis bir âlimdir.⁸⁴ Kûfe'de Hammad b. Ebû Süleyman gibi ehl-i re'y sayılan âlimler yanında, Ebû İshak es-Sebiî, A'meş, İbn Şübrüme ve İbn Ebû Leyla'dan fıkıh ve hadis öğrenmiştir. Mekke'de Amr b. Dinar ve İbn Cüreyc; Medine'de Yahya b. Said el-Ensârî; Dımaşk'ta ise Evzâî gibi ehl-i hadis âlimlerden ders almıştır.⁸⁵ Süfyân es-Sevrî, ehl-i hadis tarafından Ebû Hanife'ye karşı Kûfe fikhinin temsilcisi olarak öne çıkarılmıştır.⁸⁶ Nitekim Ali b. el-Medîni'nin listesi hatırlandığında İbn Mesud fikhinin İbrahim en-Nehaî'den sonra Süfyân es-Sevrî'ye intikal ettiği görülmektedir. İbrahim en-Nehaî her ne kadar ehl-i re'y geleneğinin bir kökeni mesabesinde kabul edilse de, ehl-i hadisin de onu Kûfe'deki kökleri arasında saydığı görülmektedir. Öte yandan Kûfe ekolünün İbrahim en-Nehaî'den sonra ehl-i re'y olarak anılması⁸⁷ ve Nehaî'nin yaşadığı dönemde henüz ehl-i hadis ehl-i re'y ayrımının olmamasından, onun belli bir ekole nispeti doğru gözükmemektedir. İbrahim en-Nehaî'nin re'y ve kıyasa başvurmasına rağmen kendisine hadis ulaştığında re'yini terk etmesi⁸⁸ ve hadis hafızı olması⁸⁹ ehl-i hadisin onu kendilerine yakın görmelerine sebep teşkil etmiş olabilir. Nitekim ehl-i hadis de bu yüzden onu ehl-i hadisin temsilcisi durumundaki Süfyân es-Sevrî'nin ilmî geleneğinin kökenleri arasında zikretmiş olmalıdır. *Câmi'*de Süfyân es-Sevrî'nin görüşlerinin özel olarak nakledilmesi ve Ebû Hanife'nin adının zik-

⁸³ Recep Özdirek - Ali Hakan Çavuşoğlu, "Süfyân es-Sevrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 26. Mesela bk. Ali b. el-Medîni, *İlelü'l-hadis*, 113.

⁸⁴ Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Medhal*, 109.

⁸⁵ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, Thk. Şuayb el-Arnâvut (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1990), 7: 230-234.

⁸⁶ Özdirek - Çavuşoğlu, "Süfyân es-Sevrî", 38: 26.

⁸⁷ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, 31. Baskı (İstanbul: İFAV Yay., 2016), 59.

⁸⁸ Darimî, "Mukaddime", 54.

⁸⁹ Zehebî, *Siyer*, 4: 529.

redilmemesi, Tirmizî'nin de aynı tavra sahip olduğunu düşündürmektedir.⁹⁰

Fıkhü'l-hadis, Kûfe'de mezhep haline getiren Süfyân es-Sevrî'den sonra talebeleri ve her biri fakih muhaddis olan Abdullah b. Mübârek, Yahya b. Said el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî ve Veki' b. Cerrah devam ettirmiştir.⁹¹

Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) Ebû Hanife ile müspet bir ilişki kurmasına rağmen re'y konusuna yaklaşımı ehl-i hadis ile aynıdır. Ona göre re'ye ancak hadislerin imkân tanıdığı çerçevede müracaat edilmesi gerekmektedir.⁹²

İlelü'l-hadiste başı çeken âlimlerden biri olan Yahya b. Said el-Kattân (ö. 198/813), hadis hafızı olması ve isnad odaklı fıkıh anlayışı yönleriyle fakih muhaddislerin karakteristik özelliklerini barındırmaktadır. Rical ilminde gösterdiği özel gayret onun bu yönlerine işaret etmektedir.

Sahip olduğu rivâyet birikimiyle isnadları ve râvîleri tanıma hususunda kendisinde bir meleke oluşun⁹³ Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14)de fakih muhaddiste bulunması gereken özellikleri haizdir.

Veki' b. Cerrah'ın (ö. 197/812), Tirmizî'nin naklettiği ehl-i re'ye karşı tavırlarını yansıtan ifadeleri onun ehl-i hadis anlayışına sahip olduğunu ispatlar niteliktedir. Söz gelimi "Hulle yapan ve yaptırın kişiye Rasulullah'ın lanet ettiği" bir hadisten sonra Tirmizî, Veki'in "bu hadis sebebiyle ashâb-ı re'yin görüşünün terkedilmesi gerekir." demiştir.⁹⁴

Netice itibarıyla ehl-i hadis, Süfyân es-Sevrî'nin İbrahim en-Nehaî'nin vârisi olduğunu ifade ederek Kûfe'de fıkhü'l-hadis merkezli anlayışı ön plana çıkarmayı amaçlamıştır. Tirmizî'nin de Kûfe'nin ehl-i re'yin merkezi olmasına rağmen özellikle Ebû Hanife ve talebelerine isim vererek atıfta bulunmaması ve bu şehirdeki Süfyân es-Sevrî, İbnü'l-Mübârek gibi ehl-i hadisi merkeze alması bu

⁹⁰ Tirmizî, Ebû Hanife'nin görüşlerine genelde ehl-i Kûfe atfı altında yer vermektedir. Geniş bilgi için bk. Oğuzhan Yıldız, *Tirmizî'nin Câmi'inde Fıkhü'l-hadis ve Fakih Muhaddisler*, 69 vd.

⁹¹ Nesâî, *Tesmiyetü fukahâi'l-emsâr*, 8.

⁹² Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fıkhü'l-hadis*, 138.

⁹³ Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fıkhü'l-hadis*, 144.

⁹⁴ Tirmizî, "Nikâh", 28.

ekolü öncelediğine ve onlara ayrı bir önem verdiğiğine delâlet eder niteliktedir.

4. Basra

Tirmizî'nin Basralı fakihlere atıfları şu şekildedir:⁹⁵

	Sahabe	Atıf	Tabiûn	Atıf	Tâbiûn Sonrası	Atıf
1	Enes b. Mâlik	4	Hasan el-Basrî	12	Ma'mer b. Râşid	1
2	Ebû Musa el-Eş'arî	1	Muhammed b. Sîrîn	2	-	
3	İmran b. Husayn	1	Câbir b. Zeyd	1	-	

Nesâî Kûfeli fakihleri zikrettikten sonra “و من فقهاء البصرة”/Basralı fakihler” başlığıyla Basralı fakihleri saymaya başlamıştır. O sahâbeden Ebû Musa el-Eş'arî ve İmran b. Husayn'ın isimlerini saymakta “ve mine't-tâbiûn” ifadesiyle de tâbiûn tabakasına geçmektedir. Onun Basra fakihleri olarak tespit ettiği isimler şunlardır:

Tâbiûn	I.Tabaka	II. Tabaka
Humeyd b. Abdurrahman Mutarrif b. Abdullah	Hasan-ı Basrî Muhammed b. Sîrîn Câbir b. Zeyd Ebû Kilabe	Eyyüb es-Sahtiyânî Yunus b. Ubeyd Osman el-Bettî
III. Tabaka	IV. Tabaka	V. Tabaka
Abdullah b. Hasan Hammad b. Zeyd Bişr b. Mufaddal	Muaz b. Muaz Muhammed b. Abdullah	Hilal b. Yahya

db | 127

Ebû Musa el-Eş'arî ve İmran b. Husayn Basralıların fıkıh anlayışını geliştiren ve burada bir geleneğin öncüsü olan iki sahâbîdir.⁹⁶ Tirmizî bu iki sahabî ile beraber Basra geleneğinin atalarından sayılabilecek olan Enes b. Mâlik'e de atıf yapmıştır. Bu geleneğin devamını niteliğinde ise tâbiûn neslinden Hasan-ı Basrî, Muhammed b. Sîrîn ve Câbir b. Zeyd'in görüşlerine başvurmuştur. Adı geçen âlimler bu sahâbîlerden ders almışlar ve fakih olarak vasıflandırılmışlar-

⁹⁵ Ali b. el-Medinî sadece üç sahabînin geleneklerine yer verdiği için bundan sonraki şehirlerde sadece Nesaî ve Hâkim ile mukayese yapılacaktır.

⁹⁶ İbn Hacer el-Askalanî, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe* (Beyrut: Darü'l-kütübî'l-ilmîyye, t.y.) 4: 120; 5: 26.

dır.⁹⁷ Tirmizî'nin bir sonraki tabakadan atıf yaptığı Ma'mer b. Râşid'e bu listede rastlanmadığı belirtilmelidir.

Ebû Musa el-Eşarî (ö. 42/662-63), İmran b. Husayn (ö. 52/672) ve Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) bu şehirde çeşitli sebeplerle bulunan sahâbîlerdir. İlk iki sahâbî burada kâdılık görevinde bulunmuştur. Onların talebesi konumunda olan ve Tirmizî'nin çokça atıf yaptığı Hasan el-Basrî (ö. 110/728) ve Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729) hem hadis hem de fıkıh yönleriyle öne çıkan âlimlerdir. Bu yüzden onlar, fikhü'l-hadis ilminin bu şehirdeki kökenleri mesabesinde görülebilir.

Tirmizî'nin görüşüne atıfta bulunduğu aynı zamanda Yemen fakihî de sayılması gereken Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), Katâde b. Diâme'ye 14 yıl talebelik yapmıştır. İbn Şihab ez-Zührî ve Amr b. Dînar'dan da hadis almıştır.⁹⁸ Hadis hafızı olan Ma'mer b. Râşid'in fakihliği de dönemin yaygın tatbikatına uygun olarak büyük ölçüde rivayet ilmine dayalıydı. "Fikhî meselelerin çözümünde rivayetlere başvurur, farklı rivayetler arasında tercihler yapar ve rivayetleri anlamada aklî istidlal yöntemini kullanmayı uygun görürdü."⁹⁹ Öte yandan Ali b. el-Medîni, Ma'mer b. Râşid'i medarü'l-isnad olan muhaddislerin ilminin toplandığı, musannif olan âlimler içinde zikretmektedir.¹⁰⁰ Bütün bu hususlardan hareketle onun fakih muhaddisi olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Basra'nın fakih muhaddisi olarak Ma'mer b. Râşid zikredilebilir.

5. Şam

Tirmizî'nin Şamlı âlimlere yaptığı atıflar şu şekildedir:

	Sahabe	Atıf	Tabiûn	Atıf	Tabiûn Son-rası	Atıf
1	Ebu'd-Derda	1	Mekhûl	1	Evezâî	20

Nesâî, Şam fukahâsından sahâbe, tâbiûn ve tebeü't-tâbiîna dâhil olan âlimlerin isimlerini şu şekilde sıralamıştır:

⁹⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibü't-Tehzib* (Beyrut: Darü İhyâi't-turâsi'l-Arabî, 1991), 1: 481; 5: 139; 1: 347.

⁹⁸ Zehebî, *Siyer*, 7: 6.

⁹⁹ İbrahim Hatiboğlu, "Ma'mer b. Râşid", *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 553.

¹⁰⁰ Ali b. el-Medîni, *İlelül-hadis*, 87.

Sahâbe	I. Tabaka	II. Tabaka
Muaz b. Cebel Ebû'd-Derda	Mekhul Süleyman b. Musa	Evezâî Said b. Abdülaziz

Tirmizî, Mekhul'e (ö. 112/730) çok az atıfta bulunsa da Evzâî'nin (ö.157/774) görüşlerini sık sık nakletmektedir. Bunda Evzâî'nin mezhep sahibi olması ve mezhebinin belirli bir süre de olsa Hicaz'dan Endülüs'e kadar yayılması gibi etkenlerin payının olduğu söylenebilir.

Tirmizî'nin Şam bölgesinden atıfta bulunduğu isimler sınırlı olmakla beraber sahâbe dışında ismini zikrettiği tâbiûn neslinden Mekhul, tebeû't-tâbiûn neslinden ise Evzâî, fakih muhaddis olarak kabul edilmektedir. Mekhul'ü sadece İbn Nedim¹⁰¹ fakih muhaddisler içinde sayarken Evzâî'nin adına ise hem İbn Nedim¹⁰² hem de Hâkim yer vermektedir.

Mekhul, Muaz b. Cebel ve Ebû'd-Derda'nın vefatından sonra bölgedeki fikhî faaliyetlerde merkezi bir rol üstlenmiştir. Bazı âlimler onu İbn Şihab ez-Zührî'den bile daha üstün görmüştür.¹⁰³ Hatta kendisi "Şam ehlinin imamı" gibi lakaplarla da tavsif edilmiştir.¹⁰⁴ Bir sonraki tabakada yer alan Evzâî ondan ders alan ehl-i hadis âlimlerdendir.¹⁰⁵ Evzâî'ye nispet edilen "Evzâiyye" mezhebi ehl-i hadis âlimler tarafından kurulan mezhepler arasında sayılmıştır.¹⁰⁶ İmam Şâfiî onun hakkında "Fıkıhî hadisine bu kadar benzeyen başka birini görmedim." demektedir.¹⁰⁷ Bu söz onun rivâyet merkezli bir fıkıh faaliyeti yürüttüğünün ifadesidir. Evzâî, ehl-i re'ye haber-i vahidin hücciyetine dair yaptığı eleştiriler ile bilinmektedir.¹⁰⁸

¹⁰¹ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 318.

¹⁰² İbn Nedim, *el-Fihrist*, 318.

¹⁰³ Eyyüp Said Kaya, "Mekhul b. Ebû Müslim", *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 552.

¹⁰⁴ İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, 5: 530.

¹⁰⁵ Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Medhal*, 109.

¹⁰⁶ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsım fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (Leiden: E. J. Brill, 1967), 37.

¹⁰⁷ İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, 3: 402.

¹⁰⁸ Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fıkıhü'l-hadis*, 135.

6. Mısır

Câmi'de, Mısır'dan şu âlimlere atıf yapılmıştır:

	Sahabe	Atıf	Tabiûn	Atıf	Tabiûn Sonrası	Atıf
1	Abdullah b. Amr	2	-		Leys b. Sa'd	1

Nesâî, Mısır fukahâsını sayarken sahâbe ve tâbiûn nesillerinden hiç isim vermemiş ve doğrudan tebeü't-tâbiünden olan Amr b. Haris ve Leys b. Sa'd'dan başlamıştır. Bu durumun Leys b. Sa'd ve Amr b. Haris'in, Medine ehl-i hadis ekolüne yakınlığından ve onların Mısır'daki devamı niteliğinde olmalarından kaynaklanması mümkündür.¹⁰⁹ Ayrıca sonraki tabakada yer alan Abdurrahman b. Kasım ve Eşheb b. Abdülaziz'in Mâlik b. Enes'in ashâbından sayılması da bu hususu teyid etmektedir. Dolayısıyla Mısır geleneğinin öncesinin Medine geleneğine dayandığı söylenebilir.

130 | db

I. Tabaka	II. Tabaka	III. Tabaka
Amr b. Haris Leys b. Sa'd	Abdurrahman b. Kasım Eşheb b. Abdülaziz	Haris b. Miskin Muhammed b. Abdullah b. Hakem

Tirmizî, Mısır'dan sadece Abdullah b. Amr b. Âs (ö. 65/684-85) ve Leys b. Sa'd'ın (ö. 175/791) görüşlerine atıfta bulunmuştur. Leys hadis hafızı bir âlimdir.¹¹⁰ Dolayısıyla hem hadis hem de fıkhıta behre sahibidir. Onun müteşâbih rivayetleri tevile gitmeden kabul etme taraftarı olması ve hiç kimse ile tartışmaya girmemesi¹¹¹ gibi hususlar ehl-i hadis tavrının bir neticesi olarak görülmelidir. Yukarıda da bahsi geçtiği üzere Leys, esas itibariyle Medine ehl-i hadis ekolüne yakın durmaktadır. "Eğitiminde Medineli âlimlerin katkısının daha fazla ve memleketi Mısır'da Medine ekolünün görüşleri hâkim olduğu için bu ekolden daha çok etkilendiği" ifade edilmektedir.¹¹² Dolayısıyla Mısır'daki fikhü'l-hadis ilminin kökeni olarak Medineli sahâbe ve tâbiûn nesli zikredilebilir.

¹⁰⁹ Şükrü Özen, "Leys b. Sa'd", *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 166.

¹¹⁰ Zehebî, *el-Mûkiza*, 87.

¹¹¹ Özen, "Leys b. Sa'd", 27: 165.

¹¹² Özen, "Leys b. Sa'd", 27: 165.

7. Horasan

Nesaî'nin tasnifine göre Tirmizî'nin görüşlerine en çok atıfta bulunduğu Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye Horasanlı fakihler arasında yer almaktadır.

Nesâî ise Horasan geleneğinde de Mısır'da yaptığı gibi sahâbe ve tâbiûn neslinden isimlere yer vermeyip listeyi doğrudan tebeû't-tâbiûndan başlatmıştır. Horasan'ın fethi sırasında buraya gelen hatta yerleşen sahâbîler bulunmasına rağmen onların isimlerine yer verilmemesi, söz konusu sahâbîlerin orada ilmî bir gelenek oluşturmamasına bağlanabilir. Ancak daha sonraki dönemlerde, özellikle tebeû't-tâbiûn dönemi ve sonrasında bu bölge çok önemli bir ilim merkezi haline gelmiştir. Nesâî'nin verdiği liste şu şekildedir:

I. Tabaka	II. Tabaka
Dahhak b. Müzahim İbrahim es-Saiğ Abdullah b. Mübârek Nadr b. Muhammed	Ahmed b. Hanbel İshak b. Râhûye Yahya b. Eksem

db | 131

Tirmizî'den elde edilen isimlerle burada adı geçenler mukâyese edildiğinde şöyle bir tabloyla karşılaşmaktadır: Abdullah b. Mübârek bilindiği gibi hem hadis hem de fıkıh ilminde önemli bir noktaya ulaşmış bir âlimdir. Nesâî onu burada ve Süfyân es-Sevrî'nin talebeleri arasında, Kûfe fukahâsı içinde zikretmiştir. Ayrıca Tirmizî onun görüşlerini isnadlı olarak nakletmiştir.

Sonraki tabakada yer alan Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İshak b. Râhûye (ö. 238/853), Tirmizî'nin hemen her hadiste görüşlerine isnadlı olarak atıfta bulunduğu, ehl-i hadisin önde gelen mezhep sahibi fakihlerinden kabul edilmektedir. Ayrıca Hâkim söz konusu iki imamı, fakih muhaddisler arasında zikretmiştir.

İshak b. Râhûye, Abdullah b. Mübârek, Vekî' b. Cerrah, Abdurrahman b. Mehdi, Süfyân b. Uyeyne ve Şâfiî gibi ehl-i hadis âlimlerden ders almış ve hadis rivayet etmiştir.¹¹³ Yine Hâkim'in fakih muhaddis olarak kabul ettiği Yahya b. Main, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd gibi âlimlere de hocalık yapmıştır. Hadis ilminde öncü oluşu Ahmed b. Hanbel tarafından da ifade edil-

¹¹³ İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, 1: 140.

miştir.¹¹⁴ Müsned türünden kitap telif etmesi ve fetvalarında isnad merkezli yaklaşımı, onun ehl-i hadis tavrının bir göstergesidir. Ona nispet edilen Râhûvîlik mezhebi ehl-i hadis bünyesinde oluşan mezhepler arasında sayılmıştır.¹¹⁵

Ehl-i hadisin özellikle mihne sürecinde çektiği sıkıntılar sürecinde verdiği mücadeleyle adeta bir kahraman olan Ahmed b. Hanbel, ehl-i hadisin imamı olarak kabul edilmiştir. İmam Şâfiî ve İmam Mâlik bazı âlimler tarafından ehl-i re'y kabul edilmesine rağmen, Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye'yi, ehl-i hadisten başka bir gruba nispet eden herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Hâkim, Ahmed b. Hanbel'i fakih muhaddis olarak tavsif etmiştir.

Ahmed b. Hanbel, fikhü'l-hadisi hocası olan İmam Şâfiî'den öğrenmiştir. Onun rivâyetlere vâkıf oluşu,¹¹⁶ müsned türünden kitap telif etmesi, ehl-i re'ye karşı mücadele etmesi ve kendisine sorulan fıkıh meselelerinin büyük bir kısmına "bana ulaşan filan hadise, filan habere göre"-diye cevap vererek¹¹⁷ isnad odaklı bir fıkıh anlayışı benimsemesi ehl-i hadis tavrı olarak görülebilir.

Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Müslim gibi ileri gelen fakih muhaddislere de hocalık yapmıştır. İshak b. Mansur el-Kevsec onun ve İshak b. Râhûye'nin fıkha dair sorulara verdiği cevapları "Kitabü'l-mesâil" isimli eserde bir araya toplamıştır. Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen Hanbelîlik de aynı şekilde ehl-i hadis anlayış üzerine oluşan mezheplerden kabul edilmiştir.¹¹⁸

Netice olarak Tirmizî'nin, görüşlerini isnadlı olarak zikrettiği Süfyan es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Abdullah b. Mübârek, Şâfiî, İshak b. Râhûye ve Ahmed b. Hanbel'in ehl-i hadis fakihleri olduğu tekrar belirtilmelidir. Tirmizî'nin bu âlimlerin görüşlerini özellikle nakletmesi esasen onun metodolojik yaklaşımlarıyla ehl-i hadisin hüküm istinbât usûlü olan fikhü'l-hadisin mezhep haline dönüşmesine vesile olan âlimlerin görüşlerini aktarmayı amaçladığına ve kendisinin de ehl-i hadis eksenli bir zihin yapısına sahip olduğuna delâlet eder niteliktedir.

¹¹⁴ Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rife*, 275.

¹¹⁵ İbn Kayyım el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-müvekkî'n*, 4: 41; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsım*, 37.

¹¹⁶ Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fikhü'l-hadis*, 158.

¹¹⁷ Hayreddin Karaman, "Ahmed b. Hanbel" (Fıkıh İlmindeki Yeri), *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 2: 81.

¹¹⁸ İbn Kayyım el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-müvekkî'n*, 4: 41; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsım*, 37.

Öte yandan Tirmizî, en bariz şekli Kûfe örneğinde görüldüğü her bir geleneğin sahabe ve tabiûn neslinden temsilcisi olan isimlere de atıfta bulunmuş ve ehl-i hadis dışındaki isimlere ya hiç yer vermemiş ya da görüşlerini birkaç kere nakletmiştir. Yapılan incelemeler ve değerlendirmeye katılan eserlerle mukâyeseler sonucunda bir gelenekteki nesiller arasındaki yatay ve dikey ilişkiler ortaya çıkarılarak fikhü'l-hadis gelenekleri özellikle ehl-i hadis bakış açısı ile ortaya çıkarılmıştır.

Sonuç

Tirmizî'nin birçok ilmi bir arada sunduğu eseri şüphesiz onun *Câmi'*idir. Tirmizî'nin, *Câmi'*inde hadis rivâyetinin yanı sıra fikhî faaliyet içerisinde de olduğu, bu faaliyetlerini hadislerin ardından yaptığı açıklamalarda yürüttüğü ve bunu büyük oranda önceki fakihlerin sözlerini kaydetmek suretiyle yaptığı görülmektedir.

Yapılan incelemeler fikhü'l-hadis, hadis isnadına, ricâline, sıhhatine yönelik değerlendirmelerin yanı sıra hadis metninin anlaşılmasına yardım edecek unsurları da içeren, sıhhati tespit edildikten sonra naklî veya aklî olsun başka bir delile arz edilmediği ve ehl-i hadise ait bir hüküm istinbat usûlü olduğunu ortaya koymuştur. Tirmizî'nin de eserinde hadisleri naklettikten sonra bunların isnadlarına, illetlerine ve ricâline yönelik geniş açıklamalar yapması, hadis metninin doğru anlaşılmasına yardım edecek unsurlara kendi beyanları veya ulemâdan nakillerle yer vermesinden yola çıkarak, onun eserini fikhü'l-hadise uygun bir yapıda telif ettiği ve aynı düşünceyi paylaşarak ehl-i hadis hüküm istinbât yöntemine uygun davrandığı söylenebilir.

Diğer taraftan -incelenen örnekler bağlamında ifade edilecek olursa- Tirmizî'nin tercihlerini yönlendiren unsurlardan hareketle onun hadis merkezli fikhî istinbâtlarda bulunduğu, bir hadis amel etmeye sıhhat bakımından uygun olduğunda başka bir delile arz etmeden onunla amel ettiği söylenebilir. Onun hadisler arasında öncelikle cem ve telife sonrasında neshe başvurduğu, hadislerin anlaşılmasına yönelik yerlerde başka hadislerden hareket ederek sorunu çözmeye çalıştığı da görülmektedir. Öte yandan onun itikadî meselelerle alakalı hususlarda ehl-i hadis düşüncesine sahip olması ve yer yer ehl-i re'ye tepki mahiyetinde sözler sarf etmesi ya da nakillerde bulunması, ehl-i hadis tavra yakın olan ve fikhü'l-hadis

disiplini içerisinde hareket eden bir âlim olduğuna işaret etmektedir.

Tirmizî'nin sahabe tabakasından itibaren atıfta bulunduğu isimler, âlimlerin ilmî geleneklerini tasnif eden İbnü'l-Medî'nin *İlelü'l-hadis*'i, Nesai'nin *Tesmiyetü fukahâi'l-emsâr* ve Hâkim'in *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis* isimli eserlerdeki listelerle mukâyese edildiğinde, *Câmi*'den elde edilen sonuçların ehl-i hadis çizgisindeki söz konusu âlimlerin tasnifleri ile -birkaç farklılık hariç- büyük ölçüde mutâbık olduğu görülmektedir. Bu da Tirmizî'nin, görüşlerini aktaracağı kişileri ehl-i hadis disiplini içinde seçtiğini, bu isimlerin kendisinden önce ve sonra yaşayan diğer muhaddislerin listelerinde yer alan isimleri bize yansıttığını akla getirmektedir. Şu kadar var ki diğer âlimler ya sadece fukahânın ismini zikretmekle ya da bir iki örneğini vermekle yetinirken Tirmizî onların görüşlerine sık sık başvurarak fikhî yönlerini pratik olarak göstermiştir. Dolayısıyla aslında Tirmizî'nin *Câmi*'inde zikrettiği fukahânın Ali b. el-Medî'nî ile başlayıp Hâkim en-Nîsâbü'rî'ye kadar uzanan listeler arasında bir halka olduğu ileri sürülebilir. Başka bir deyişle Tirmizî, Ali b. el-Medî'nî'nin listesini bir adım daha ileri götürmüştür denebilir. Yani Tirmizî sayesinde bu liste İbnü'l-Medî'nî dönemindeki Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye gibi ehl-i hadis fakihlerini de kapsamış olmaktadır. Ancak o bunu liste şeklinde değil de söz konusu âlimlerin görüşlerine sık sık atıf yapmak suretiyle gerçekleştirmiştir.

Ulaşılan diğer bir önemli sonucun ise şu olduğu düşünülmektedir: Hicrî ikinci ve üçüncü asırda özellikle fıkıh merkezli kitaplar yazılmış ve bu dönemlerde fukahânın ameli bir araya toplanmıştır. Tirmizî ise bu dönemde hem kendi fikhî faaliyetleriyle hem de ehl-i hadis görüşlerini bir araya toplamak suretiyle bir anlamda ehl-i hadis amelinin tedvin etmeyi amaçlamış gibi gözükmektedir.

Netice itibarıyla Tirmizî'nin ehl-i hadis çizgisinde bir âlim olarak fikhü'l-hadis disiplini çerçevesinde hareket ettiği ve daha çok aynı geleneğe mensup olduğu fakihlerin görüşlerini ayrıntılı olarak eserine yansıttığı ifade edilebilir. Dolayısıyla onun dilinde, "fukahâ" dendiğinde daha ziyade ehl-i hadis fakihlerinin/fakih muhaddislerin kastedildiği ileri sürülebilir. Nitekim eserde ismi geçen fakihler birçok âlim tarafından ehl-i hadis olarak kabul edilmiş ve mezhepleri de ehl-i hadis bünyesinde oluşan mezhepler olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca Tirmizî'nin Ebû Hânîfe gibi ehl-i re'y fakihlerinin adını zikretmemesi ve onlara genelde ehl-i Kûfe atfıyla işaret etmesi

onun ehl-i hadis fakihlerin görüşlerini nakletmeyi önceliğini akla getirmektedir.

Kaynakça

- Abdülmeccid, Abdülmeccid Mahmud. *el-İtticâhâtü'l-fıkhiyye inde ashâbi'l-hadis*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1979.
- Askalanî, İbn Hacer. *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*. 5 cilt. Beyrut: Darü'l-kütübî'l-ilmîyye, t.y.
- Askalanî, İbn Hacer. *Tehzibü't-Tehzib*. 6 cilt. Beyrut: Darü İhyâ'it-turâsi'l-Arabî, 1991.
- Bağdâdî, Hatib. *el-Câmi' liahlaki'r-râvi ve âdâbi's-sâmi'*. Thk. Mahmud Tahhan. Riyad: Mektebetü'l-meârif, 1983
- Cerrahoğlu, İsmail. "Atâ b. Ebû Rebah". *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4: 35-36. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Cevziyye, İbn Kayyım. *İ'lâmü'l-müvekkî'în*. Thk. Meşhur b. Hasan. 7 cilt. Riyad: Darü İbnü'l-Cevzî, h. 1423.
- Görmez, Mehmet. *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*. 5. Baskı. Ankara: Otto Yayınları, 2014.
- Hamş, Adâb Mahmud. *el-İmamü't-Tirmizî ve menhecühû fî kitabihî'l-Câmi'*. 3 cilt. Amman: Darü'l-feth li't-tedrisat ve'n-neşr, 2003.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Ma'mer b. Râşid". *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27:552-554. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Itr, Nureddin. *el-İmâmü't-Tirmizî ve'l-müvâzenetü beyne Câmi'ihî ve beyne's-Sahihayn*. Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1988.
- İbn Haldun, Velîyyüddin Abdurrahman. *Mukaddime*. Thk. Ali Abdülvâhid Vâfi, 3 cilt. 3. Baskı. Kahire: Nehdatü Mısır, t.y.
- İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb. *el-Fihrist*. Beyrut: Darü'l-ma'rife, 1978.
- İbnü'l-Medîni, Ali. *İlelü'l-hadis*. Thk. Mâzin b. Muhammed es-Sersavî. Riyad: Darü İbnü'l-Cevzî, h. 1433.
- Kallek, Cengiz. "Fukahâ-i seb'a". *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13: 214. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Karaman, Hayreddin. "Ahmed b. Hanbel" (Fıkah İlmindeki Yeri). *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2: 80-82. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kaya, Eyyüp Said. "Mekhûl b. Ebû Müslim". *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 552-553. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kılıçer, M. Esad. "Ehl-i Re'y". *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 520-524. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekâsım fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Leiden: E. J. Brill, 1967.
- Mübârekfûri, Ebu'l-Ulâ Muhammed. *Tuhfetü'l-Ahvezî*. 10 cilt. Kahire: Darü'l-hadis, 2001.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb. *Tesmiyetü fukahâ'il-emsâr*. -Mecmûatü Resail fî ulûmi'l-hadis içinde-. Medine: el-Mektebetü's-selefiyye, 1969.
- Nisâbü'rî, Hâkim. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis ve kemmiyyeti ecnâsihî*. Thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm. Riyad: Mektebetü'l-meârif, 2010.
- Nisâbü'rî, Hâkim. *el-Medhal ilâ ma'rifeti Kitabî'l-İklîl*. Beyrut: Darü İbn Hazm, 2003.
- Öğüt, Salim. "Ehl-i Hadis" (Fıkıh). *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 508-512. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Özdirek, Recep – Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Süfyân es-Sevrî". *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 23-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özel, Ahmet. "Mâlik b. Enes". *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27: 506-513. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

- Özen, Şükrü. "Leys b. Sa'd". *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27: 164-168. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özpınar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. 2. Baskı. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Özpınar, Ömer. *Hız Peygamber'i ve Hadislerini Anlamak (Fıküh'l-hadis İlmî)*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- Özşenel, Mehmet. *İlk Dönem Hadis-Re'y Tartışmaları-Şeybanî Örneği*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Şentürk, Recep. *Toplumsal Hafıza Hadis Rivâyet Ağı 610-1505*. Trc. Mehmet Fatih Serenli. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004.
- Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. Thk. Muhammed Fuad Abdülbakî, İbrahim Utve Avd, Ahmed Muhammed Şakir. 3 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Tsılıgkır (Çilingir), Chamntı (Hamdi). *Hadis Rivâyetinde Fakih Râvînin Rolü*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008.
- Ulu, Arif. "Tebeu't-tâbiîn". *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 217-218. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kelâm". *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25: 196-203. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yıldız, Fahrettin. *İlmî Bir Disiplin Olarak Fıküh'l-hadis*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016.
- Yıldız, Oğuzhan. *Tirmizî'nin Câmî'inde Fıküh'l-hadis ve Fakih Muhaddisler*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*. 2. Baskı. İstanbul: İFAV Yay., 2015.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. 31. Baskı. İstanbul: İFAV Yay., 2016.
- Zehebî, Şemseddin. *el-Mûkizâ*. Riyad: Darü İbnü'l-Cevzî, h. 1434.
- Zehebî, Şemseddin. *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*. Thk. Şuayb el-Arnâvut. 25 cilt. Beyrut: Müs-sesetü'r-risâle, 1990.

